

HATÁRTALAN

Régészet

ára: 1490 HUF

8,14 EUR

756 DIN

29,8 RON

ARCHEOLÓGIAI

MAGAZIN

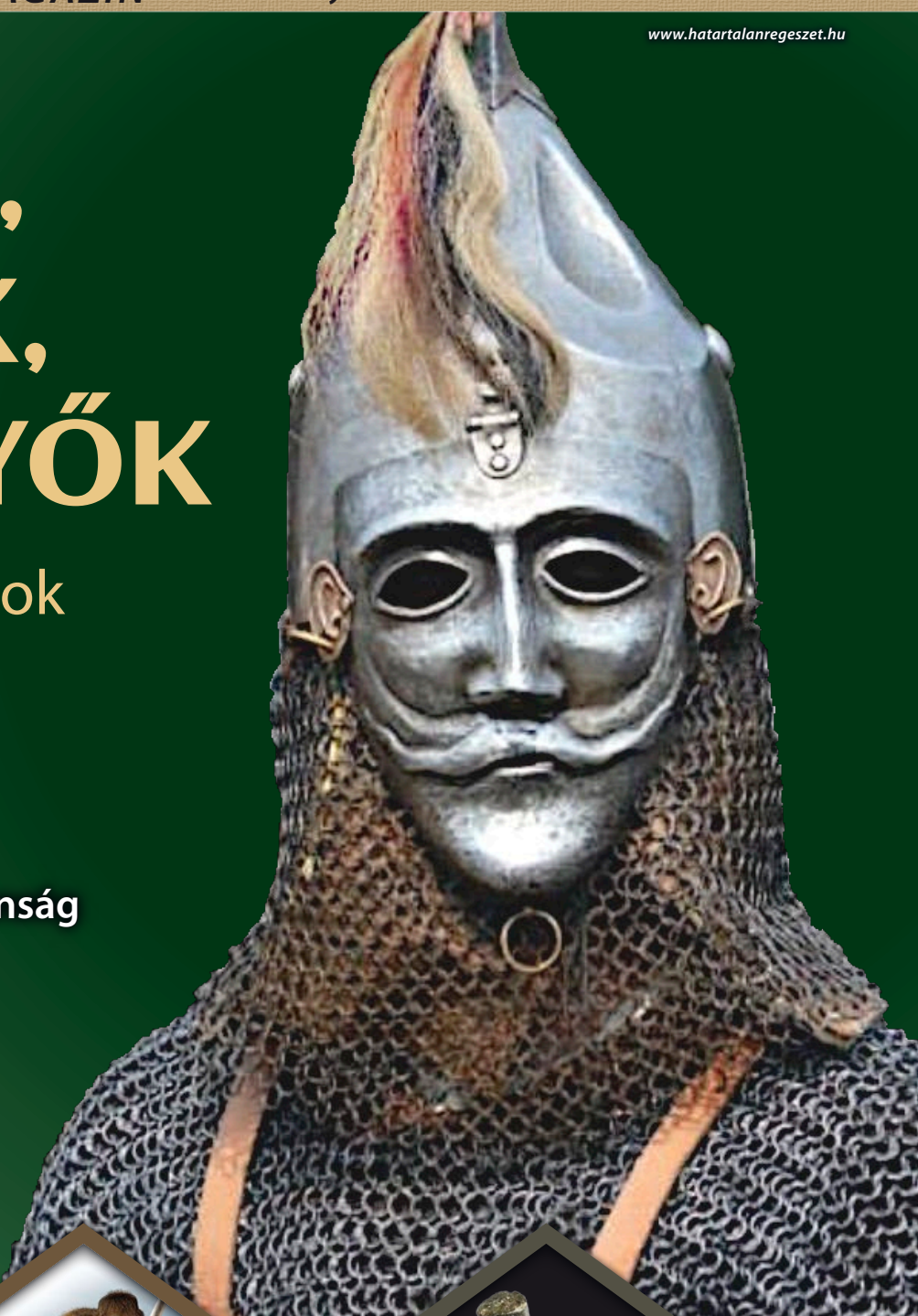
IX. évfolyam 3. szám - 2024

www.hatartalanregeszet.hu

KUNOK, JÁSZOK, BESENYŐK

Középkori nomádok
Magyarországon

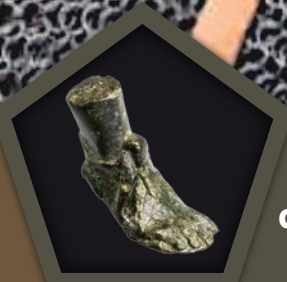
- ◆ Nemes Jászság, híres Kunság
- ◆ Újabb kun vezéri sír
- ◆ Lehel vezér és kürtje
- ◆ A jászok

A kard
regénye

A mamutok
és az ember

Római luxus-
darabolva

A Martin Opitz Kiadó újdonsága

A KARD REGÉNYE

Kardokról,
mindenkinek.

Információ:
+36 30 321 1288

kiado@martinopitz.hu

www.martinopitz.hu

Stílus és elegancia
AZ ALFÖLD SZÍVÉBEN

Élje át a 30-as évek
nemesi életének hangulatát

Kóstolja meg biztró
konyhánk ételremekeit

Tapasztalja meg a végtelen
nyugalmat a Körös partján

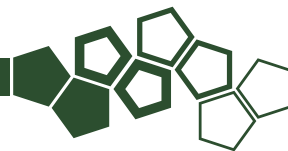
HERCEGASSZONY BIRTOK
WELLNESS & GARDEN

Veled lesz teljes...

5400 Mezőtúr, Hercegasszony útja 1.
Telefon: +36 56 200 166 info@hercegasszony.hu

WWW.HERCEGASSZONY.HU

Határtalan Régészet

Régészeti ismeretterjesztő magazin

Megjelenik: negyedévente

Ára: 1490 Ft

Előfizetve: 1250 Ft

Főszerkesztő, szerkesztőségvezető

Felföldi Szabolcs

Szerkesztő

Király Kitty

Szerkesztőségi referens, szakmai koordinátor

Bácsmegi Gábor

Képszerkesztő

Litauszki Zoltán

Olvasószerkesztő, korrektor

Széll Katalin

Grafika, nyomdai előkészítés

Donka Gergely

Hodák Eszter

Magyar Milán

Szerkesztőség

Cím: 6720 Szeged, Roosevelt tér 1–3.

Telefon: +36-62-549-040

Fax: +36-62-549-049

E-mail: info@mfm.u-szeged.hu

A magazin hivatalos weboldala

www.hatartalanregeszeti.hu

A magazin Facebook-oldala

Határtalan Régészet

Kiadja

Móra Ferenc Múzeum, 6720 Szeged, Roosevelt tér 1–3.

Felelős kiadó

Fogas Ottó igazgató

Nyomdai kivitelezés

Generál Nyomda Kft., 6728 Szeged, Kollégiumi út 11/h

Felelős vezető

Hunya Ágnes

Terjesztés

LAPKER Zrt. országos hálózatán keresztül, Relay, Inmedio üzletekben, hipermarketekben és üzletláncokban, kiemelt postahivatalokban

Terjesztés gondozása

HÍRVILÁG Press Kft.

Telefon/fax: +36-1-411-0491

E-mail: hirvilag.press@hirvilagpress.com

Előfizetésben terjeszti

Magyar Posta Zrt. Hírlap Igazgatóság,

Postacím: 1900 Budapest

Előfizethető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél, valamint megrendelhető:

e-mailben a hirlapelofizetes@posta.hu címen

és telefonon a +36-80-444-444-es számon.

Továbbá a szerkesztőségben:

e-mailben a hatartalanreg@gmail.com címen

és telefonon a +36-20-310-8707-es számon.

Észrevételeiket a +36-1-767-8262-es számon jelenthetik be.

Éves előfizetési díj: 5.000 Ft

Hirdetéssel kapcsolatos információ

+36-20-221-9299

Terjesztéssel és előfizetéssel kapcsolatos információ

+36-20-310-8707

ISSN 2416-3074

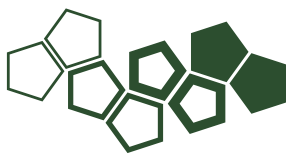

Keleti nomádok a középkori Magyarországon: jászok, kunok, besenyők

Az Árpád-kor időszakában a Kárpát-medence korántsem volt annyira zárt világ, mint azt sokan feltételezik. Nem csupán a keresztény Nyugat-Európából érkeztek szép számmal ekkortájt új beköltözők, de

a kelet-európai stepperégió irányából sem ért még véget az a sok évezredes folyamat, mely során nomád népek hosszú sora talált itt otthonra. Ekkoriban érkeztek Magyarország területére az iráni nyelvű jászok (a korábbi alánok kései rokonai), a török nyelvű besenyők, valamint az ugyancsak török nyelven (annak kipcsak ágát) beszélő kunok is. E csoportok beköltözését gyakorta a királyi hatalom is erősen támogatta, például azért, mert a keletről fenyegető mongol támadás árnyékában a hasonló harcmódot, taktikát alkalmazó népek révén megerősítve látták a Magyar Királyság sürgető védelmét. A kései vagy középkori nomádok különleges, egyedi anyagi kultúrájukkal nem csupán gazdagították a középkori Magyarországot, de számos nyomot hagytak a magyar nyelvben, a helynévi anyagban, és régészeti leletanyaguk is hosszú évtizedek óta izgatja a hazai régészeti kutatást. Őszi számunkban ezeknek a kései nomádoknak, a kunoknak, jászoknak, besenyőknek a nyomába eredünk a legkiválóbb hazai szakemberek segítségével. Szó esik majd olyan fontos témákról is, mint a besenyők Kárpát-medencei jelenléte, a különleges kun női viselet egyes elemei vagy épp a jászok legfontosabb, közösségi erejüket, összetartozásukat szimbolizáló tárgya, a Jászberényben őrzött Lehel kürtje. De szó lesz még ebben a különleges lapszámban a mamutokról, a római luxusról vagy a kései szarmaták háztartásának fontos tárgyairól is.

Felföldi Szabolcs
főszerkesztő

◆ Címlapsztori 5

- Nemes Jászság, híres Kunság – Kunok és jászok Magyarországon
– BARTHA JÚLIA 5
- Hogyan öltözködtek a kun hölgyek a 11–13. században?
– PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS 10
- Már majdnem megvannak! – Besenyő temető maradványai Kajdacsról
– HATHÁZI GÁBOR – ÓDOR JÁNOS GÁBOR 15
- Újabb kun vezéri sír leletei: Tamáslaka-Ludas-halom – KATONA-KISS ATTILA . . . 21
- A Jászok – GULYÁS ANDRÁS 24
- Lehel vezér és a Jászok kürtje – LANGÓ PÉTER – FELFÖLDI SZABOLCS 28
- Oguzos jegyek a magyarföldi kunok műveltségében – KATONA-KISS ATTILA . . . 34

◆ Kontextus 38

- Új beköltözők a középkorban – A jászok antropológiája – KISS KRISZTIÁN . . . 38
- A középkori kun és magyar népesség embertani jellemzői – MARCSIK ANTONIA 42
- Egy kun hősi ének töredéke – KOVÁCS SZILVIA 45

◆ Lelőhely 48

- Divatcikk – kegytárgy – amulett? – Egy különleges csattípus a kun és jász viseletben – BÍRÓ GYÖNGYVÉR 48

◆ „Fegyvert, s vitézt” 52

- A kard regénye: leletek és gyűjtemények – KOVÁCS OLIVÉR 52

◆ Kincsásás halottal 58

- Római luxus – darabolva – SOÓS ESZTER – JUHÁSZ LAJOS 58

◆ Helló, tudomány! 62

- A mamutok és az ember – MARKÓ ANDRÁS 62

◆ A szegedi múzeumból jelentjük 66

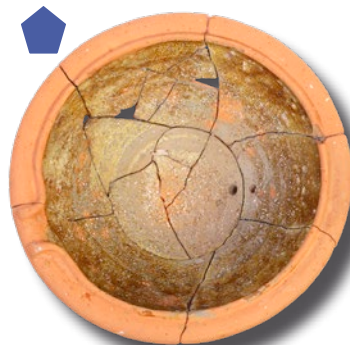
- Egy antik háztartás edényei és a római étkezési kultúra újabb nyomai
– SZTANKOVÁNSZKI TIBOR – SÓSKUTI KORNÉL – HERENDI ORSOLYA 66

◆ Mizújs? 70

- Rövid hírek a világból – BÁCSMEGI GÁBOR 70

◆ Indiana Jones és barátai 74

- Játék – KIRÁLY KITTY 74
- Recept – Boza, a nomádok „söre” – ZAY ORSOLYA 75

Bartha Júlia

Nemes Jászság, híres Kunság

Kunok és jászok Magyarországon

5

A Radnai-hágó, ahol egykor a kunok a bebocsátásra vártak

„A király pedig csodálatos pompával, országának egészen a határáig elébe ment és rendkívüli kitüntetésben és annyi megtiszteltetésben részesítette embereit, hogy az ország lakosai emlékezetet meghaladó idő óta ilyent sem nem tettek, sem nem láttak.” – írja Rogerius, a tatárjárás krónikása a kunok magyarországi bejöveteléről. 1239 húsvét másnapján ugyanis Kötöny (Köten) kán vezetésével a Radnai-hágón át hazánkba települt két keleti népcsoport, a kunok, s a hozzájuk csatlakozó jászok. Kötöny népével ezen túl a magyar király seregét erősítette volna. Befogadásukkal azonban IV. Béla magára

vonta a mongolok haragját, és a kunok ittléte ürüggyé vált arra, hogy később Magyarországra támadjanak. A kivételezett keletiek befogadását a magyar vezetőréteg sem nézte jó szemmel, s amikor a tatárok végül betörték az országba,

Szent László és a kun harca a székelyderzsi falfestményen

A Tibuc-halom Karcag határában. A rézkori kurgán egyike Jász-Nagykun-Szolnok vármegye jelenleg is meglévő „ex lege” védett 274 kunhalmának. A kunhalom nyelvújítás korabeli szó, Horváth István történész révén terjedt el, mert a kunok temetkezési helyének gondolta azokat

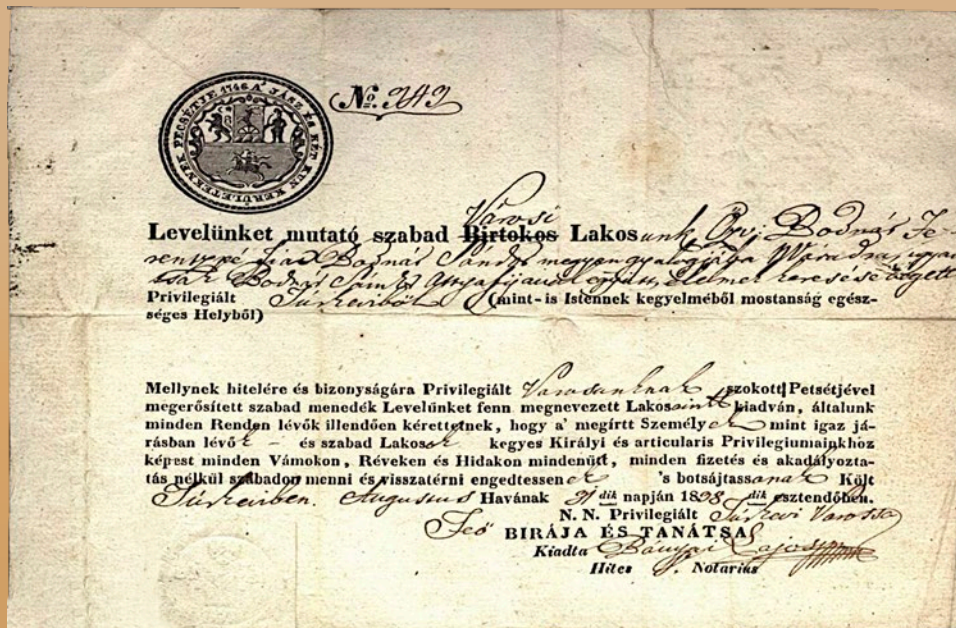
a nép is teljesen ellenük fordult, Kötönyt és családját pedig lemészárolták. A tatárok ellen fegyverbe szólított kunok pedig végül ki is vonultak az országból a Balkán irányába. A második betelepedésük már a tatárjárást követően, 1246 körül zajlott le. A keleti taktikával harcoló kunok innentől

kezdve jelentős erőt képviseltek a királyi hadseregben, katonai feladataik miatt szerepük pedig egyre nőtt a 13. századi politikai életben is.

A megváltozott helyzetre tekintettel 1279-ben megalkották az I. és II. kun törvényt, s oklevélbe foglalták a kunokra vonatkozó rendelkezéseket. A törvény szabályozta a birtokjogi kérdéseket, a bíraskodást, s megállapította a kunok településhelyeit is (a király a kunok szállásterületeit a Duna–Tisza között, a Maros és Körös, valamint a Temes és Maros folyók vidékén jelölte ki. Tehát a kun betelepülőkre nevében is utaló Kiskunságra és a Nagy-kunságra, valamint attól délre a Körösöktől a Temes vidékéig terjedt ki hatalmas szállásterületük). Kimondták azt is, hogy a kunok a magyar nemesekhez hasonló jogokat élveznek, de kötelesek a királlyal hadba vonulni. Cserében felhagynak a pogány szokásaikkal, s a keresztény erkölcsök szerint élnek. IV. László privilégiumlevele tehát a kunok kiváltságait és közjogi helyzetét is tisztázta. Ez a szabályozás voltaképpen egészen 1848-ig érvényben maradt. Az adományozott jogok lényegében biztosították a kunok szabadparaszti jogállását. A tatárjárást követően e keleti nomádok még közvetlenül a nádor fennhatósága alá tartoztak, s autonómiát élveztek, peres ügyeiket is egymás között intézték. A kunok és a jászok megtelepedése, azaz a nomád életformáról

Oroszlános övveret a 14. századból. Aranyozott bronzlemezről préselt, négyzet alakú, kiemelkedő pontozott peremű, lépő oroszlánábrázolással, a felvarrást segítő négy lyukkal (Karcag-Orgondaszentmiklós 489. sír – Selmeczi László ásatása)

Útlevel a Nagykunságot elhagyó utazónak

a letelepült életmódra való áttérésük azonban a 15–16. századra befejeződött. Az életmódváltásukkal pedig a beolvadásuk is elkezdődött. Nyelvüket, műveltségüket lassan felcserélték, s az egykori kun kultúrának csupán néhány eleme maradt ránk, melyek sajátos színezetet adnak a Kunság antropológiai képeinek és népi kultúrájának.

A két nomád csoport, azaz a jászok és a kunok magyarországi története összefonódott az évszázadok során. A tudományos érdeklődés a 18. században fordult feléjük. A nyelvtudomány azóta tisztázta, hogy a kunok ún. kipcak-török nyelvet, a jászok pedig a szkítákkal, szarmatákkal rokon iráni eredetű nyelvet beszéltek, amint azt az 1957-ben Fekete Nagy Antal által felfedezett, 1422-es oklevél hátulján fennmaradó jász szójegyzék is bizonyítja.

A jászok első okleveles említése azonban csak 1323-ból való. Emiatt felvetődött a kérdés, hogy a jászok valóban a kunokkal együtt érkeztek-e a Kárpát-medencébe avagy valamivel később költöztek csak ide. A jászok korai történetének kutatását az a körülmény is nehezíti, hogy a jász települések levéltárai egytől egyig elpusztultak. Írásos emlékek híján viszont a régészeti leletek bizonyulnak perdöntőnek. A jászok régészeti emlékeinek kutatása az 1980-as években kezdődött. A négyzállási lelőhely alapján az ásató régész, Selmeczi László úgy véli, hogy a négyzállási temető legkorábbi rétege alapján a jászok első generációja a 13. század második felében, illetőleg a század közepső harmadában már itt élhetett. Vannak azonban olyanok is a hazai régészeti kutatásban, akik ezt megkérdőjelezik.

A Fekete Nagy által felfedezett oklevél egy latin nyelvű jelentést tartalmazott, amely Csev község lakóinak a perében született ítéletről szólt, az oklevél másik oldalára pedig egy szójegyzék volt rávezetve, amely mintegy 40 jász szót tartalmazott, s amelyek többségének a jelentése latinul vagy magyarul is meg volt adva.

A későbbi magyar rendi társadalom kialakulása a kunok társadalmát is érintette oly módon, hogy felbomlottak a korábbi nemzetségi viszonyok. A közigazgatási és bírósági jogot az ún. székek örökölték meg, amelyek a magyar vármegyerendszertől független közigazgatási egységek voltak, élükön a kapitányokkal. A Nagykunságot betelepítő Olas nemzetség szállásterületének igazgatását a Kolbáz-szék (1440) a kiskunsági területeket a Kecskemét-szék, a Kara-szék, a Mizse-szék, a Halas-szék, a Csánád megyei Kór nemzetség szállásterületének igazgatását pedig a Szentelt-szék látta el.

A magyarság nagy történelmi sorsfordulói a Kunság népének életén is nyomot hagytak. A török hadjáratoknak az itt magasodó földvárak nemigen tudtak ellenállni, így szinte akadály nélkül lett ez a vidék is az Oszmán Birodalom szolnoki szandzsákjának része, amelyben a török

A középkori buzogány legénybottá szelídült a népi kultúrában (fotó: Hangyási Attila)

A magyar szürke marha valószínűleg a kunokkal együtt jött a Kárpát-medencébe. Első írásos említése az esztergomi vámlajstromból való 1445-ből

A pásztorkészség egyik fontos darabja a juhbélből, bősallangokkal díszített bicskatartó

katonai-feudális szabályokhoz alakították az életet. Egy 1618-ban kiadott nádori oltalomlevél 22 elpusztult nagykunsági települést jelöl meg, bár némelyikbe utóbb újra visszahúzódott a lakosság. Az 1699-ben végzett kamarai összeírás viszont néhány gazdán kívül a Nagy-kunságon már egy teremtettséget sem talált. A kamarai összeírás nem is titkolt szándéka az volt, hogy a lakatlanná nyilvánított területeken túladjanak, ami 1702-ben meg is történt, így a Jászkunság végül a Német Lovagrend birtokába került. A Rákóczi-szabadságharc idején a maradék lakosság a fejedelem rakamazi birtokára telepedett át, de a szabadságharc után újra beköltöztek egykori szálláshelyeik egy részére. A visszatelepülés után alakult ki a Kis- és Nagy-kunság ma is használt tájegységi elnevezése. Fontos ugyanakkor hangsúlyoznunk azt is, hogy antropológiai vonatkozásban nem figyelhető meg jelentős különbség a Kiskunság és a Nagy-kunság lakói, a *kiskunok*, valamint a *nagykunok* között, csupán arról van szó itt, hogy a Nagy-kunság népessége nagyobb lett a visszatelepülést követően. A Kiskunság egyébként több helyről, főleg a Jászságból települt újra, erre a legjobb példa Kiskunfélegyháza, ahová 52 településről érkeztek új lakói.

Bél Mátyás 1731-ben Jászberény lakosairól azt írta, hogy azok nem parasztok (jobbágyok), de „*mégis falusi módra, alacsonyra épített házakban laknak, ruházatuk alig különbözik a parasztokétól [...] a parasztnál valamivel műveltebb népek, akik földművelésből, mesterkedésből és kereskedelemről élnek*”. Ugyanakkor a kunokról azt írta, hogy „*Írással mindnyájan foglalkoznak, az olvasáson kívül meglehetősen sokan ismerik a latin nyelvet is*”. Amint a lakosság helyzete stabilá vált, megindult a harc az ősi jogok visszaszerzéséért is. 1745. május 6-án kelt Mária Terézia

A Nagykunság címere 1746-ból

császár- és királynő híres redemptiós oklevele, melyben visszaadta a jászkunok önrendelkezési jogát is, azaz visszaállt a területen élő csoportok autonómiája is. A történelmi Hármaskerület, azaz a Kis- és Nagykunság, valamint a Jászság népe ismét kiváltságos helyzetbe került, hiszen kollektív nemességet élvezett, de ez csak addig jelentett védelmet és kiváltságot, amíg a közigazgatási területét el nem hagyta. A Nagykunság lakossága homogénebb volt, mint a Kiskunságé. Valószínűleg ez a magyarázata annak is, hogy bár a kunok nyelvüket a 16. században felcserélték, a kun nyelv emlékei és a kun műveltség jónéhány keleti öröksége máig fennmaradt e területeken. A kun nyelv archaikus rétegét képezik az állattartással kapcsolatos szavak, továbbá a földrajzi nevek, főleg a térfelszíni formák, így az ún. kunhalmok elnevezései. Erre néhány példa: Bengecseg-halom, Kormáncsok-halom (a török *kurban-csik*-ből – „áldozati hely”), vagy a Kunhegyes határában lévő Purgány (kurgán) halom stb. A középkori helységnévedás sajátossága, hogy a településnevek gyakorta személynév eredetűek, ilyen például a Karcag (*karszak*, azaz a „pusztai róka” jelentésű) szó is. Azonban a legnagyobb kun nyelvi szövegemlék, az ún. *Kun miatyánk*, az Úr imádsága kun nyelvű fordítása, ami a 16. században keletkezett, amikor is a kunok tömegesen áttértek a kereszténységre. A Nagykunság lakóinak többsége manapság református, a Jászságé katolikus vallást követ.

A keleti örökség a szokásokban is hosszú időn keresztül megőrződött. Erre a legjobb példa talán a juhfej rituális osztása, ami a lakodalmas szokásokba ágyazódva maradt ránk a mai napig. A főtt juhfejet, a legnagyobb tisztelet jeléül az kapja, aki a legidősebb, vagy egy más ok miatt leginkább tisztelt vendég az asztalnál.

Mulatozó kunok az 1700-as évekből

A hosszú időn keresztül fennálló autonómia miatti zárt társadalomnak köszönhetően a kunokat és jászokat ma is egy különös erő, a *kun és jász öntudat* tartja össze. Ez az identitástudat a történelem folyamán ugyan más-más alakot öltött, de ma is jól jellemzi az Alföld szívében élő két keleti eredetű népcsoport mai leszármazottait.

Bolla János jászkapitány beiktatása 2017-ben. A jászok 1998-ban, a nagykunok 2000-ben a hagyomány iránti tiszteletből felélesztették a kapitányválasztás szokását, mellyel az egykori kun- és jászkapitányok emlékének tisztelegnek

Különféle nemzetségek bejövelele
(miniatúra a *Képes Krónika* 32. oldalán)

A steppei nomád harcosok viseletét és fegyverzetét a szomszédok és ellenfelek mindig is igyekeztek megismerni, a női divat változásait viszont kevésbé kísérték figyelemmel. A kun harcos Magyarországon is jellegzetes alakja a 13–15. századi ábrázolásoknak, hölgyek azonban csak elvétve fordulnak elő mellettük. A *Képes Krónika* két miniatúráján látunk nőket is a keleties viseletet hordó férfiak mellett. A *Különféle nemzetségek bejövelele* című képen a középső csoport egyik férfialakja kun viseletben van, a lovon mögötte ülő nő hasított ujjú, baloldalt záródó kaftánt és az áll alatt fátyollal átkötött, párnaszerű fejfedőt visel. Ugyanilyen viseletben ábrázolja A *tatórok második bejövelele* miniatúra a kun viseletben lévő tatár férfiak mögött álló két nőt is. A *Képes Krónikában* a szereplők jellemzésének fontos eleme a viselet, és a keleties megjelenés ábrázolásához a festő általában a kun viseletet használja fel. Nem lehet kétségünk, hogy az említett képeken a kun női viselet valamelyik formáját láthatjuk.

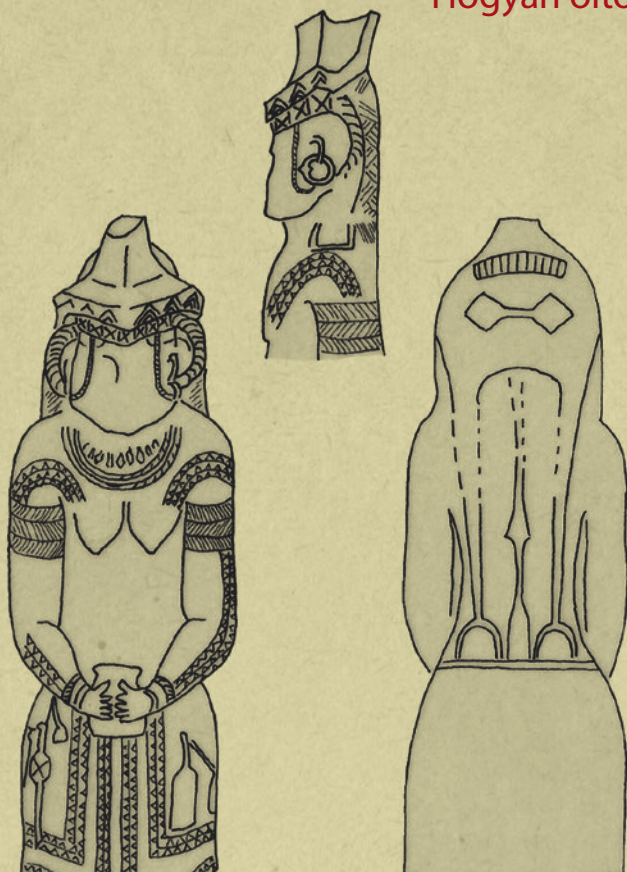
Pálóczi Horváth András

Hogyan öltözködtek a kun hölgyek a 11–13. században?

A kunok megjelenéséről hiteles képet nyújtanak az elhunytak tiszteletére állított, férfiakat és nőket egyaránt ábrázoló kőszobraik. „A kunok nagy halmot emelnek a megboldogult felett, és szobrot állítanak neki, mely keletnek néz, és a köldöke előtt serleget tart a kezében” – írta Willelmus de Rubruk ferences szerzetes, aki IX. Lajos francia király (ur. 1226–1270) követeként az 1250-es években járt a mongol kán udvarában, és hosszadalmas steppei útja során fontos földrajzi és néprajzi jellegű megfigyeléseket tett. Az általa leírt szobrok régebben ezrével álltak a dél-oroszországi steppén, napjainkra néhány száz maradt meg orosz és ukrán múzeumokban, illetve szabadtéri bemu-

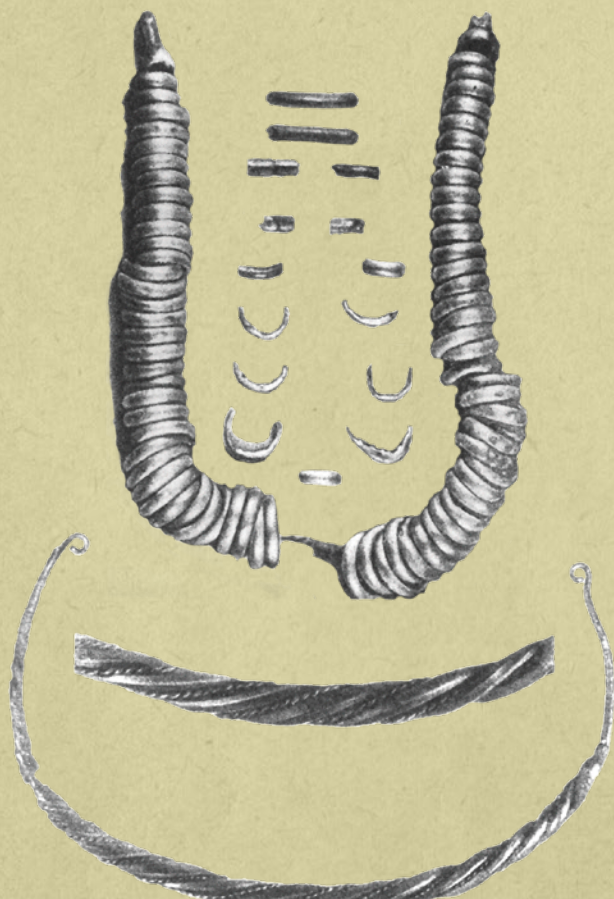
A tatárok második bejövelele
(miniatúra a *Képes Krónika* 128. oldalán)

Kun női szobor a Dnyepropetrovszki (Dnyiproi) Történelmi Múzeumból (Sz. A. Pletnyova nyomán)

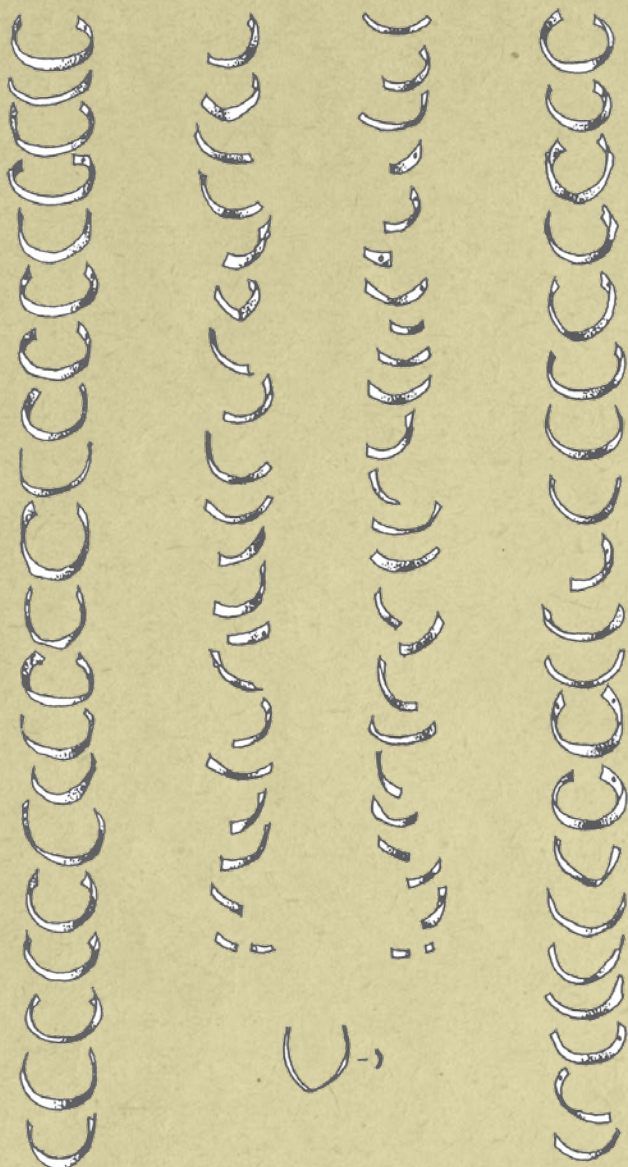
tatóhelyeken. A régészeti feltárások tanúsága szerint az elhunytat díszes viseletben, álló vagy ülő testtartásban ábrázoló szobrokat nem az elhunytak sírján, hanem korábban emelt kurgánokon állították fel, rendszerint párosával, kövekkel kerített négyszögletes térségek közepén, arccal kelet felé, amint a halott maga is részt vesz az áldozati szertartáson, amit ezeken a helyeken tartottak. Egyes vélemények szerint a körülkerített térségeket a szobrokkal az ősök szentélyeiként tisztelték.

Az eurázsiai steppe nomád népei közül először a szkíták állítottak szobrokat őseik tiszteletére. A halotti szobrok állításának szokása a türköknél a 6–8. században jelenik meg újra, a kun szobrok művészete a türk szobrászatra vezethető vissza. A türkök csak férfiaknak állítottak szobrot, a női szobrok a 9–10. században jelennek meg Közép-Ázsiában, a Balhas-tó és a Tien-san közötti Hétfolyó vidékén, amely a kun etnogenezisnek is színtere volt. Ez a művészet a kelet-európai steppén a 11. században teljesen kiforrott formában jelenik meg, elterjedési területe egyezik a kun törzsek 11–13. századi szállásterületével.

Női fejdísz részei és nyakperek egy rosszavai kurgánsírból (T. Nagrodzka-Majchrzyk nyomán)

Részletező ábrázolásmódjuk miatt mind a férfi, mind a női viselet számára fontos forrást jelentenek tehát a kun halotti szobrok. A női viselet ismertetésében Svetlana Alekszandrovna Pletnyova orosz régésznőt követjük, aki ennek az emlékcsoportnak a legalaposabb elemzését végezte el. A női fejviselet igen változatos. Leggyakoribbak a magas, kúpos kalapok, melyeknek elöl vastag karimájuk van, s ezeknek a homloknál gyakran van egy előreugró „ellenzőjük” is. A kúpos rész sajnos elég gyakran letört a szobrokon. Előfordulnak kúpos süvegek, valamint szintén kúpos felsőrészű, csuklyaszerű fejfedők is, amelyek a fület és a tarkót is takarják. Voltak kun hölgyek, akik inkább a lapos, főkötő- vagy sapkaszerű fejrevalót kedvelték, avagy a fejre simuló csuklyát. Lehetséges, hogy a fejviselet különféle típusai nemzetségi vagy törzsi hovatartozást (is) jelöltek. Mindegyik fejfedőtípushoz hozzákapcsolhattak csattal egy hátul lelógó, széles szövetfátyolt, amely néha teljesen eltakarja a hajfonatokat, máskor egy vagy két varkocs azonban kilátszik.

Szarv alakú fejdíszhez tartozó ezüstkarikák a balotapusztai sírból (a szerző rajza)

A kun női fejviselet legjellegzetesebb elemei a fej két oldalán látható, ívelt, szarv alakú díszek. Ezek valóban kosszarvat ábrázolnak, és azzal az egyes török népeknél megfigyelt lakodalmi játékkal magyarázhatók, melynek során a kosznak öltözött menyasszonyt a vőlegény és barátai farkasként veszik üldözőbe. A szarv alakú dísz tehát a menyasszonyi öltözék tartozéka volt. Ilyen fejdíszek megfelelőit a 12–13. századi kun és velük rokon más nomád női sírokban is feltárták: valamilyen vékony, hengeres, hegyesedő, nemezzel vagy szövettel bevont alapra sűrűn egymás után ezüstdből készült karikákat húztak fel, ez képezte a szarvat; a szobron a rovátkolás érzékelteti a karikákat. Ilyen viseleti darab maradványa Magyarországon is előkerült. A Balotapusztán (Bács-Kiskun vm.) az 1240–1250-es években eltemetett kun hölgy sírjában 83 db vékony ezüstlemezéből készült, nyitott karikát találtak, és bár többségük töredékes, nem kétséges, hogy ezekből is szarv alakú fejdísz rekonstruálható.

A kun fülbevalódivat is változatos volt: gömböcskével, kettős kúppal, gyönggyel, csepp alakú dísszel vagy fésűs függővel díszített karikák láthatók a szobrokon. A korszak ékszertípusai közül a régészeti kutatás a kun etnikumhoz kapcsolja az ún. kérdőjel alakú fülbevalót, ez a bulgáriai és a magyarországi kunoknál is előkerült. A balotapusztai sírban előfordul a karikára felhúzott, egy vagy három gömböcskével díszített fülbevaló is, amely ebben az időben

Kun fülbevalótípusok (a szerző rajza)

A kun szobrok régi orosz elnevezése kamennaja baba, 'kőbálvány', 'kőös'. A Fekete-tenger vidéki steppeken folytatott régészeti kutatások során fából készült szobrokat is találtak.

A szoborállítás szokása a steppén a mongol hódítással szűnt meg. Magyarországon a 18. századi határleírásokban többször fordul elő a kun kép kifejezés, amely határjelként állított, embert ábrázoló, fából faragott szoborra vonatkozik.

Ennek alapján valószínűnek látszik, hogy a kunok egy ideig még hazánkban is állítottak szobrokat az elhunytak tisztelésére.

Nyakláncra függesztett torquesek ábrázolása kun női szobrokon (Dnyepropetrovszki /Dnyiproi/ Történelmi Múzeum, Sz. A. Pletnyova nyomán)

a balkáni szlávoknál volt kedvelt ékszer. Magyarországra a kunok hozhatták be, szállásteremtőik 13–14. századi sír-mellékletei között ezek gyakran megtalálhatók.

A balotapusztai előkelő kun nő szép művű, csavart testű ezüsttorquesét (nyakperecét) is steppei hazájából hozhatta magával, ahol a régészeti leletek között ez a típus is megtalálható. A torqueseknek sajátos viselési módja alakult ki a kunoknál. Más népeknél a torqueseknek általában hurkos kapcsolószerkezetük van, hogy a nyakra téve hátul össze lehessen kapcsolni őket. A balotapusztai sír

torquese viszont két visszapödrött karikában végződik, tehát nem összekapcsolható. Így azonban hogyan lehetett viselni? A megoldást a szobrok ábrázolásai adják. A női szobroknak különféle geometrikus függőkből összeállított nyakláncuk van, mely alatt egy, két vagy három torques látható, amelyek nem érik körül a nyakat, hanem kétoldalt a nyakláncra kapcsolódnak, vagyis egy összetett nyakékre függesztett ékszerek voltak. Némelyik szobron a nyaklánc mellett elöl láthatóak a torquesek visszapödrött végei is. Ugyanilyen viselési módja volt a Nagykamarás határában, Bánkúton (Békés vm.) feltárt kun női sír nyakperecének is, amelyet két aranyozott ezüsthuzalból és egy vékony, sodrott szálból fontak, és mindkét vége kis karikában zárul. A szobrok nyakláncáról középen kis négyzetes, háromszögletű vagy rombusz alakú tárgy függ, amely valószínűleg amulett-tartó lehetett.

A nők felsőruhája a férfiakéval egyező, középen záródó, térdig érő kaftán volt geometrikus szegélydíszsel és a felkaron széles pánttal. Az elöl csúcsos csizmáik a férfiakéhoz hasonlóak. A balotapusztai gazdag leletegyüttesben 51 db bizánci ízlést tükröző, négy különböző típushoz tartozó, felvarrható aranyozott ezüstveret volt, amelyek többféleképpen helyezhetők el a ruházaton. Díszíthették a felsőruha nyakkivágását, a középen záródó kaftán szegélydíszét, egyes vereteket pedig olyan fejfedő díszítésére is felhasználhattak, amelyeket ebben az időben a bolgár vagy a szerb arisztokrácia nőtagjai viseltek. A balotapusztai sír mellékleteinek többsége bizánci ízlésű ötvöstarag, ilyen a két ezüst pántkarperec is, amelyeket filigránszegély és ékkő berakás díszített. A 12. századi steppei régészeti

Torques a balotapusztai sírból

A bánkúti torques rajza

Kínai bronztükrő a bánkúti sírból

anyagban főként csuklós záródású pántkarperecek fordulnak elő, melyek orosz vagy bizánci készítmények.

Az öveket ritkán ábrázolják a szobrokon, viszont megsejtelhetjük, hogy a kun asszonyok mi mindent hordtak magukkal kétoldalt az övükre függesztve: kerek tükröt, fésűt, készsértartó zacskót, kést, tűtartót, valamilyen hosszú bojtot vagy kendőt és egy lapát alakú tárgyat, amely zeneszerszámnak tartható.

Az ezüstből vagy bronzból készült tükrök nélkülözhetetlen toalettesszámhoz volt az előkelő steppei hölgyek számára, de valószínűleg luxuscikknek számított, mivel csak a nagyobb keleti városok műhelyeiben készítettek ilyeneket. A 13. század közepére keltezhető bánkúti sírban egy igen ritka lelet, egy kínai gyártmányú bronztükrő került elő. Előlapja csiszolt felületű, hátlapján két egymást kergető hal domborművű ábrázolása látható. A kettős halábrázolás a kínai kultúrában a bőség, a termékenység és a hosszú élet szimbóluma. A halas tükrők eljegyzési vagy esküvői ajándékok voltak, a bánkúti kun hölgy is menyegzői ajándékként kaphatta még a Magyarországra költözése előtt. A mongol hódítás után az Arany Horda városaiban sorra készültek a kínai halas tükrők utánzatai. Egyes magyarországi kun szállástemetők 14. századi sírjaiban a melltájékon bőrkeretbe foglalt kerek üvegtükröket is feltártak (pl. Szabadszállás-Aranyegyháza), ezeknek valószínűleg rontást elhárító szerepük (is) volt.

Az övön hordott készsértartó tarsolyok tartalmába nyújtanak betekintést a perkátai (Fejér vm.) 13–14. századi kun temetőben tett megfigyelések. A női sírokban gyönggyel díszített textil- vagy bőrtarsolyok maradványait

Ezüst karperecpár a balotapusztai sírból

tárták fel a mindennapi élethez nélkülözhetetlen eszközökkel: kés, ár, borotva, kova, csiholóvas, tűtartóként használt ólomcső, horog, valamint függesztő karikák voltak a bennük lévő kincsek. A gyöngyök közé gyakran fűztek fel állatcsont amuletteket (így nyúl vagy róka ugrócsontját, halcsigolyákat) is. A tarsolyokat függesztőlánccal kapcsolták az övre. A kunoknál népi jellegzetesség, keletről hozott szokás az ilyen tarsolyok használata. Vitathatatlan, meg kell említeni ezt a lehetőséget, csak éppen problémás, hogy gyöngyös tarsolyok csak nőknél voltak, míg a pász-torkészség meg csak férfiaknál.

Tarsoly alkatrészei, tarsolyt díszítő gyöngyök és csontamulettek a perkátai kun temetőből (Hatházi Gábor nyomán)

HATHÁZI GÁBOR – ÓDOR JÁNOS GÁBOR

Már majdnem megvannak!

Besenyő temető maradványai Kajdacsról

15

A lelőhely vasút által kettévágott dombja

Kutatásunk csaknem 150 éve várja, hogy végre napvilágra kerüljön a besenyők első régész által feltárt és dokumentált magyarországi temetője. Hiába bukkantak rá Sárbogárd-Tinódon (Fejér vármegye) már 1877/78-ban az első olyan leletekre, melyeket szinte azonnal a besenyőkhöz tudott kötni a hazai tudomány. E tárgyak (pogány módra, fegyverrel-lóval temett előkelő besenyőkre utaló mívés szabályák és lószerszámok) azóta is egyszerre biztató jelei és figyelmeztető roncsai egy, hazánkban még lappangó emlékcsoportnak. Bár időről időre újabb „besenyő gyanús” emlékek kerülnek a régészet látókörébe, ezek mennyisége és forrásértéke továbbra is behatárolt: többségük lelőhely és lelőköörülmények ismerete nélküli szórvány. Ritkábban előfordulnak olyan

tárgyegyüttesek is (zömmel megint csak lószerszámok, fegyverek), melyeknél legalább az elpusztult besenyő sírhoz/temetőhöz való tartozás igazolt (a Fejér vármegyei Alap, Felsőtöbörzsök, Sárbogárd-Templom-dűlő), ezek azonban szintén eredeti összefüggésrendszerükből kiszakadva, csonkán jutottak múzeumba. Ezért is oly jelentős a Tolna vármegyei Kajdac most bemutatásra kerülő, sajnos szintén súlyosan bolygatott temetője. Az itt lelt maradványok – az érintetlenség és a maradéktalan kutathatóság tekintetében – tehát még most sem váltják be a régész minden álmát, de több besenyőkhöz köthető leletet ismerünk e kicsiny temetőből, mint amennyi az eddigi hazai emlékanyaguk együttvéve, annak minden jövőbeni információs hozadékával.

16

Tausírozott vaskengyel fotója és rajza

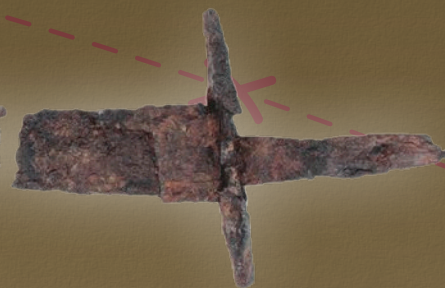
Mielőtt ennek részleteire térnénk, nem árt röviden összegezni: kik is ezek a besenyők, mikor és miként kerültek hazánkba. E török nyelvű nép (honfoglaló őseink nagy ellenfele) 750 táján még az Irtis folyó vidékén nomadizált. Itteni legelőik feladására 820 táján került sor, a szintén török oguzok (úzok) nyomására. Sorsuk ekkor kapcsolódott össze első ízben a magyarsággal: a besenyők új földje a Volga–Ural folyók köze lett, melynek északi régiója a mi „Magna Hungariánk” volt. A kitört háború következményeként kerestek őseink egyes csoportjai az Etelközben és a Kaukázusban új hazát. A besenyők Volga–Ural vidéki léte sem bizonyult tartósnak, a 890-es évekre az oguzok ismét beérték őket. Egy részük meghódolt, a többség pedig a honfoglaló magyarok által felhagyott Etelközbe távozott. A Don és Al-Duna között megszálló besenyő szövetséget kez-

detben 8, később 13 törzs alkotta. Bár fontos térségi tényezővé váltak, súlyukból sokat levont szövetségük instabilitása, az egyes törzsek önálló, olykor kaotikus politizálása. Nomád, pogány világuk konzervatív őrzése a letelepült szomszédoktól való kulturális elszigetelődéshez vezetett, ami szállásterületük geopolitikai helyzetével párosulva megpecsételte a besenyők jövőjét. Etelköz ugyanis egyszerre volt védhetetlen, ugyanakkor hatalmas értékű politikai és kereskedelmi kontakt-zóna a kazárok, Bizánc és a Kijevi Rusz között. A terület (főként a Fekete-tengerre való kijutást biztosító folyók miatt) állandó összetűzések oka volt a besenyők és a ruszok közt. E háborúk mellett folyamatosan élték fel a besenyők erőit a bizánci, bolgár, kazár szomszédok elleni, mind sikertelenebb portyák, valamint az rusz fejedelemségek trónharcaiban való részvételük. Mindez jól megvilágítja azt is, hogy az etelközi besenyők miért nem jelentettek igazán veszélyt az Árpádok országára, sem a fejedelemség időszakában (lehetőséget adva így a magyar kalandozásokra is), sem a korai királyság idején. Ellenkezőleg, a viszony javult vagy – Szent István korának egyetlen erdélyi besenyő támadásától eltekintve – semleges alpra helyeződött: a besenyőket merőben más politikai problémák kötötték le. A középkori krónikákban és a szentek legendáiban megőrzött besenyő betörések többnyire már a 11. század utolsó harmadának fejleményei. Szövetségük ekkorra szét hullott, a magyar határokat pedig már csak kunoktól űzött néproncsaik háborgatták. Ez az összeomlás gyors és elemi erejű volt. Oka a már említett, ugyancsak a törökségbe tartozó kunok közép-ázsiai felemelkedése

„Füles karika”

A szablya összetartozó darabjai

és terjeszkedése volt, egyszerre idézve elő az úzok és besenyők bukását az 1040-es évek végén. A távozó besenyők főként Bizánc al-dunai és balkáni tartományait árasztották el, hét évtizedes válságba taszítva a birodalmat, amit csak véres küzdelmek tudtak lezárni. Hazánkat és a rusz fejedelemségeket e migráció mellékullámai érintették csak. Ezeket sikerrel hártották el, a steppéről kiszorult, s nem ritkán már egymással is keveredő besenyők és úzok befogadása, hadi szolgálatba állítása mellett.

E kitérő későbbi mondandónk szempontjából volt igencsak szükséges: hiszen a történeti keretek felvázolásán túl megrajzolta azt a földrajzi régiót és a keleti gyökerű kulturális közeget is, melyből a magyar földre érkező besenyők műveltsége, régészeti hagyatéka is sarjadt.

A besenyők apró töredékeinek hazánkba költözése a 10–12. században tehát folyamatos volt, ezen belül azonban két nagyobb hullám külön is megragadható.

Az első Taksony fejedelem (955–972) korára esik. Ekkor a magyar–besenyő viszony olyan optimális volt, hogy a Bizánc elleni közös hadjáratokon túl – ha hihetünk Anonymusnak – a fejedelem feleséget is a „kunok földjéről” (vagyis a besenyőktől) hozott. A kor legismertebb beköltöző csoportja Thonuzoba besenyő vezér közép-Tisza-vidéki (kemeji) népe volt. Régészetünk e 10. századi besenyők hagyatékának meghatározásával még adós: a befogadók és jövevények „kulturális távolsága”, azaz műveltségbeli különbsége alighanem túl kicsi ahhoz, hogy – ismereteink mai szintjén – elvégezhessük a szétválasztást.

A második hullám néptöredékeit a fent említett besenyő összeomlás sodorta hazánkba, a 11. század utolsó harmadát és a 12. század első negyedét lefedő időszakban. Ez nálunk a nyugati mintájú jogrend kialakulásának kora is, így a most érkező besenyők – hadi szolgálataikért cserében – már olyan kollektív jogokat kaptak, melyek egy-egy besenyő közösség kohézióját akár a 15. század végéig is fenn tudták tartani. A legismertebb kései csoportok az Alsó-Rába-vidéken (az ún. árpási besenyők), valamint a Harangod-vidéken (ma Szerbia) éltek. Legnagyobb tömbjük azonban – önálló ispánságként, csaknem 40 településsel – a mezőföldi Sárvíz völgyében alakult ki, Fejér és Tolna vármegyék találkozásánál. E csoport sajátos jogállásának, ún. „besenyő szabadságának” létét 13–14. századi oklevelek sora bizonyítja. Körükben beolvadt úzok nyomai is fellelhetők, ezzel más kései közösségeknél is számolhatunk, egyéb (pl. berendi) töredékek mellett. A jelenség hasonló lehet ahhoz a besenyő–úz–berendi keveredéshez, mely a rusz fejedelemségekben a „fekete süveges” népcsoport kialakulásához vezetett. Nálunk a besenyő komponens túlsúlya és vezető szerepe egyértelműen tükröződik az oklevelek terminológiájában. Ez ugyanis kizárólag a „besenyő” jelzöt és társadalmi státuszt

Deltoid alakú és páncélszűrő nyilcsúcsok

Bekarcolt palmetta mintájú, aranyozott vércsatornájú szablya pengetőredéke

ismeri, a hozzájuk csapódott más töredékekre csupán helynévi szórványadatokat utalnak.

Mindehhez régészeti oldalról az is hozzátehető, hogy e „kései korszakban” (11–12. század) már plasztikusan kiütközik az a „civilizációs másság”, ami a 10. századtól eltérő fejlődési utat bejárt keresztényföldműves magyarokat, azaz a befogadókat és a jövevényeket jellemezte. A kései besenyők eddig fellelt emlékei alapvetően a túlvilági útra fegyverrel, étellel-itallal, lóval temetett harcosok sírjai: minden ízében steppei nomád, pogány (de olykor a letelepült szomszédok műveltségi hatásaival is már felülreteg-zett) hagyatéka, mely – a törvényszerű asszimilációs és integrációs folyamatok okán – a beköltözött első-második generáció jellemzője. Azt is szükséges kiemelni, hogy ezen örökség vonatkozásában – nemcsak a 13–14. századi írott, de a „kortárs” régészeti emlékek terén is – a Sárvíz-völgy a leggazdagabb, s a kajdacs (valamint a már szintén említett sárbogárd-tinódi és templom-dúlói, alapi és felsőtöbörzsöki) temetőkből nyugvó besenyők szintén e közösség tagjai voltak.

Okkal gyanítható, hogy Kajdacs (már a török személynévi eredetű név is igen beszédes) besenyő temetőjére igen korán, a tinódi sírkerttel csaknem egy időben rábukkantak, a bökkenő csak az, hogy nem a régészek, hanem a vasútépítők. A temetőnek helyt

adó Rókadombot ugyanis kettévágja a Sárbogárd-Bátaszék között 1883-ban megépült vasútvonal. Kizárt, hogy e munka során ne ütköztek volna besenyő emlékekbe, amit a vasúti bevágás rézsús oldalában lelt, hamarosan bemutatásra kerülő félig ép sír is tanúsít. 1943–44-ben ismét „baleset” érte a lelőhelyet, amikor föld alá forgatás során 9-10 sír pusztult el. Egy szemtanú csontvázakra, mellettük lókoponyákra, kengyelekre, kardvasakra emlékezett. De legalább a szekszárdi múzeum értesült a történetekről, néhány kengyelt is begyűjtve. Az 1970-es években – egy minden részletében máig nem tisztázott rablóásatás nyomán – újabb kengyel jutott innen a múzeumba. Balszerencsés lelőhelyünket egyébként egészen az 1990-es évek közepéig honfoglaló temetőként tartotta számon a kutatás. Ekkor merült csak fel a besenyőkhöz kötés, ami a Rókadomb részleges hitelesítő feltárással párosult. A 40-es évek rigolózási helyszínén már minden megsemmisült, de a felszíni nyomok (embercsontok, lófogak) még ekkor is világosan árulkodtak a hajdani temetőről. A döntő fordulat 2007–2008-ban következett be, amikor is a helyiek bejelentésére a „látszólag már halott” lelőhely még nem vizsgált részein újabb felszíni műszeres felderítésre és mentőfeltárássra került sor. Napvilágra került egy félig megsemmisült sír is a vasúti bevágás rézsújában. Ekkor egy 34–45 éves europid férfi hátán

Rombusz fejű, bekarcolt geometrikus mintás ezüst, nyitott pántgyűrű

A fémkeresős gyűjtés során talált leletek (2008)

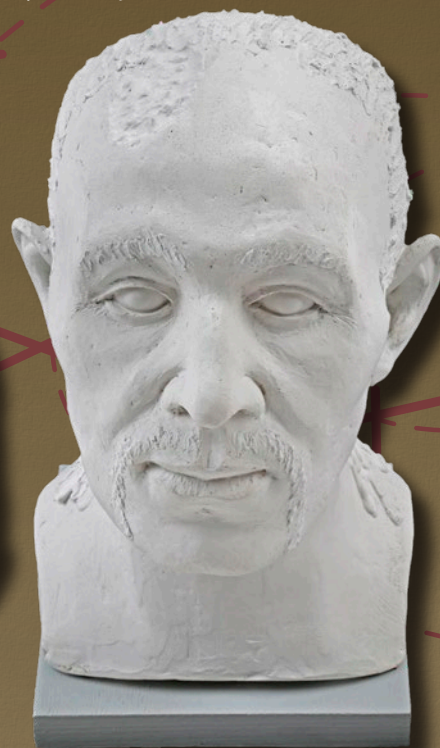
fekvő, nyújtott helyzetű, DNy–ÉK tájolású vázának felső részét sikerült megmenteni. A halottat tárgyak is kísérték: vascsat, csiholóvas, kovapenge, s egy feltehetően II. Béla kori (1131–1141) ún. anonim denár. A fogakon ezüstös oxidáció nyoma látszott, alighanem egy másik (elmállott?) halotti obulus emléke. A halott igazi különlegessége azonban a homlokcsontja jobb oldalán felfedezett trepanáció (azaz koponyalékelés) nyoma. Erről nem tudjuk, hogy harci sérülésből eredő gyógyászati, vagy – a nomád népek körében közkeletű – hitbéli célú (sámánisztikus hátterű) sebészi beavatkozás eredménye-e. Egy biztos: a lékelés begyógyult, a férfi sok évvel túlélte a műtétet.

Ügydöntő fontosságú az az ember- és lócsontokkal együtt jelentkező szórványanyag is, mely 1943 és 2023 között különböző módokon került múzeumba a Rókadombról (melynek roncsolásmentes terepi vizsgálatai alkalmanként még ma is folynak). E leletek alapján mondhatjuk ki ugyanis, hogy kétségkívül egy Árpád-kori besenyő közösség temetőjével állunk szemben. Első helyen említendő az ún. vállába kovácsolt fülű kengyelek (a felfüggesztő szíj számára nincs külön fülük, a felerősítést a kengyelboltozatba vágott szíjrés pótolja). Ezek felül elhegyesedő, korai változatai gyakoriak a honfoglalóknál, a kerek és tojáskörvonalú változatok viszont már a kései nomád (besenyő, úz, kun)

kultúra elemei. A kajdacsi tojás körvonalú változatok számos fontos kérdést vetnek fel, melyek taglalására most nincs mód. Annyi szögezhető le, hogy hazánkban ezeket (és a kerek változatokat is) a besenyők terjesztették el a 11–12. században, de a 13. század elejére már szerves részévé váltak a helyi magyar anyagi kultúrának is. Éppen ezért kiemelt óvatossággal kezelendők: csak akkor köthetők biztonsággal valamely kései nomád etnikumhoz, ha pogány rítusú sírból/temetőből való származásuk is igazolható. Kajdacs esetében ez aligha okoz gondot, a pogány lovas sírokra utaló kengyelek sora mellett gyakoriak a lószerszámhoz tartozó egyéb emlékek (zabla, hevedercsatok, kantárzatra való vas- és bronzveretek). Különösen érdekes alkatrész egy ún. „füles karika”. Ez a honfoglalóknál is jól ismert szerelék (kantárzat és tegezfeldüggesztések részeként egyaránt) a kései nomádoknál is feltűnik, esetenként akár lovaglókorbácsokon is. De nem kevésbé jelentősek a nomád fegyverzet emlékei. Tömegesek a feldúlt sírok hajdani tegezeihez tartozó nyilcsúcsok legkülönbözőbb típusai, de még különlegesebbek a honfoglaló magyarokétól alapformájukban is eltérő, egyenes és hosszabb keresztvassal szerelt kései nomád szabályák. Nem hallgatható el, hogy ismét egy olyan kései nomád temető fegyverhagyatékával állunk szemben, melyből hiányoznak a csillag alakú buzogányok. Ennek konzekvenciáiról gondolkodnunk kell. Feltűnnek az anyagban

ékszerek is (gyűrűk, nyitott huzalkarperec), ami – bár a férfitulajdonlás sem kizárt – végre már a nálunk eddig régészeti nyom nélküli besenyő nők jelenlétére utalhat. Ugyancsak tanulságosak a rang és gazdagság jelei (ezüst-réz berakású kengyel, aranyozott vércsatornájú szablya stb.), melyek vetteknek a Tinódról ismert besenyő zabla luxusával. Külön kiemelendők a Rókadombon lelt II. (Vak) Béla kori pénzek (melyek nem csak a feltárt sírban, de a szórványanyagban is jelen vannak). Ezek nemcsak Kajdacs kronológiai kérdéseiben perdöntőek, hanem a Sárvíz-völgyi besenyőség egészének megtelepedési idejére és körülményeire nézve is. Az 1960–70-es évek kutatásai ezt a megtelepedést még a 10. századra valószínűsítették. Ezt az 1980–90-es évek kutatásai – az akkor rendelkezésre álló adatok és bizonyítékok alapján – már az 1050–60-as és 1120-as évek közepe közti időszakra helyezték át (ez I. Andrásnak a besenyő összeomlás utáni lehetséges első befogadásaitól a vesztes berrhoói csata utolsó besenyő menekültjeinek II. István alatti beköltözéséig terjedt). A gyanút, hogy ez az 50–60 esztendősi időkeret akár tovább is szűkíthető – mégpedig a vázolt korszak végére –, a Sárbogárd-Templom-dűlő ugyancsak szórvány anonim denárja felvetette már, de a bizonyosságot (vagy legalábbis a még nagyobb valószínűséget) a kajdaci példányok hozták el, felvetve annak lehetőségét is, hogy a mezőföldi besenyők a berrhoói vereség következtében menekültek ide. Ha ez igaz, ők már a Balkánról érkeztek, bár a tárgyi anyagból erős – de most nem

Kajdacs-Rókadomb 1. sírjának koponyája és arcreekonstrukciója (Kustár Ágnes munkája)

részletezhető – oroszöldi kötődések is kiolvashatók. Mint láttuk, a temetőt alapvetően határozza meg a lovas íjász fegyveresek jelenléte, ami egybevág a magyarországi besenyőség írott forrásokból is kiolvasható hadi funkcióival, mely „hasznosságuk” alapja, befogadásuk mozgatórugója is volt. Sárvíz-völgyi településeik szóródása szintén árulkodó: az 1055. évi tihanyi alapítólevél „hadútja” mentén, Székesfehérvár királyi központ közelében helyezkedtek el.

Még számos fontos jel, adat, bizonyíték említhető a kajdaci temető anyagából, de ezek számbavétele túlmutat ezen írásunk keretein. Tanulásként az biztosan kimondható, hogy egy – kártyás nyelven „igen rossz leosztásnak” tűnő – helyzetből, amit egy ilyen mértékben elpusztult lelőhely jelent, a figyelmes vizsgálódás még így is sokat ki tud hozni. Elmondhatjuk, hogy ha lassan is, de besenyő vonatkozásban szintén gyarapodnak a biztató nyomok és részeredmények. Előbb-utóbb csak rábukkannunk majd első érintetlen temetőjükre is. Kajdacsra pedig – folyamatban lévő tudományos feldolgozását követően, köztes jellegével együtt – igen fontos mérőföldkőként tekinthetünk e megismerési folyamatban.

II. Béla anonim denárja

Katona-Kiss Attila

ÚJABB KUN VEZÉRI SÍR LELETEI: Tamáslaka-Ludas-halom

21

A sisak és a láncpáncél darabjai

A lelőhely és a fellelés körülményei

Tamáslaka (ma Tomaševac, Szerbia) a Temes folyó bal partján található település. A falu délkeleti határában, a Ludasi mocsár feletti magaspárt közelében ül 92 méter tengerszint feletti magasságban a Ludas-halom (Ludoška humka). Ennek közelében (más információk szerint az egykori temetkezési céllal épített földhalom, azaz kurgán helyén) szivattyútelep alapjainak ásása során magányos temetkezést bolygattak meg hozzávetőlegesen 2,1 méteres mélységben a DTD Vízügyi Vállalat munkatársai 1978-ban. A munkások elmondása szerint az eltemetett földi maradványait ÉNy–DK-i tájolással, nyújtott testhelyzetben a hátára fektetve találták meg. A sírból vassisak, sodrony-ing darabjai, szablya, valamint aranyozott ezüstveretekkel díszített öv került elő. Azonban mire a pancsovai múzeum munkatársai Mila Prikić ásatásvezetővel a helyszínre érkeztek, az elhantolt csontjait és a sírmellékleteket már

a kidobott földből kellett összeszedniük. Az öv részeit az építkezés vezetője őrizte meg, s adta át a múzeum szakembereinek. Ló eltemetéséről nincsenek adataink. A megmentett tárgyi anyag és a hiányos állapotú emberi maradványok végül a pancsovai múzeum régészeti gyűjteményébe kerültek (noha Tamáslaka a nagybecskereki múzeum gyűjtőterületéhez tartozik), de egészen a közelmúltig erről nem volt tudomása a magyar régészetnek.

A leletgyűttes összetétele és az egykori sír magányos volta nem hagy kétséget afelől, hogy közel fél évszázada a magyarországi kunok egyik főemberének a nyughelyére bukkantak a vízügyi vállalat munkatársai. A lelőhely körülmények tisztázatlansága miatt nem lehet eldönteni, hogy esetleg halmos vagy már meglévő halomba utólag beleásott sírral van-e dolgunk, mindenesetre egyik sem volna idegen sem a magyarországi, sem az egykori kelet-európai kunok halottas szokásaitól. Az ismert kun vezéri temetkezések közül eddig hatnak a tájolását ismertük – a tamáslakai a hetedik –, azonban ilyen irányítású egy sincs közöttük. Hasonló mélységben, 202 cm mélyen bontották ki viszont a csengelei kunok urának a sírját is.

A sodronyingdarabokon jól látható a szövési mód

A vezéri sír tárgyi emlékei

Az egykori kun előkelőt gazdag hadi felszereléssel: sisakkal, sodronypáncéllal és szablyával, valamint egy remek mívű, aranyozott ezüstcsattal, veretekkel és szíjvéggel szerelt díszövvel temették el. Sajnálattalunkra a pancsovai múzeum nem járult hozzá az emlékek személyes vizsgálatához, de a leletegyüttes a megjelent részpublicációk és egyéb elérhető információk alapján is elemezhető.

A sisak erősen hiányosan, sérült állapotban került elő, a védőfelszerelésen 1982-ben állagmegóvási munkálatokat végeztek, s a hiányos részeket kiegészítették. A helyreállított vassisak harangja közelíti a félgömbalakot, átmérője 22,5–23 cm, a sisak felső része kúposan megnyúlik, s csúcsban fut össze. Magassága a sisakharang alsó részétől a sisakcsúcsig 18 cm. Elülső részén, a homloknál, ellenző található, ennek hossza 14 cm, a legnagyobb mérhető szélessége 5 cm. A sild felett szemekhez hasonló kialakítást, a sisak belsejében pedig az egykori szövetbélés nyomát figyelték meg.

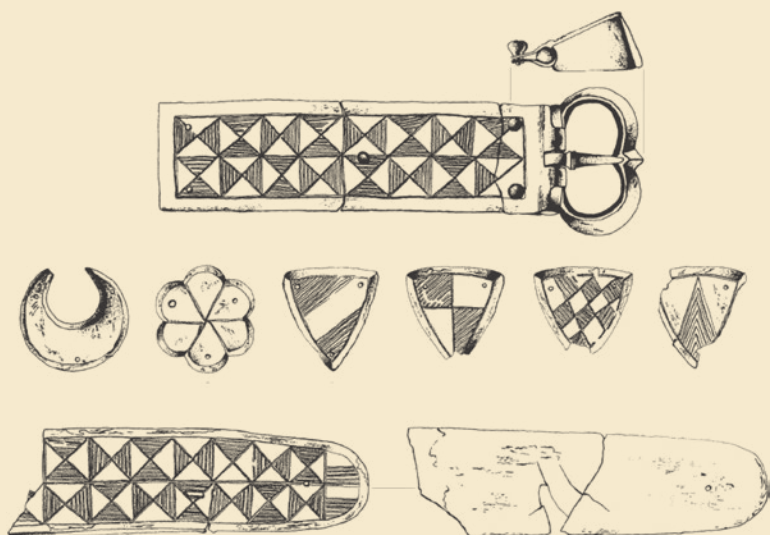
A páncélzatot harminchat sodronyingdarab képviseli. Szövés módját tekintve minden bizonyosan a már ismert kun vezéri sírokból előkerült példányokkal rokonítható. Ennek lényege, hogy egy zárt sodronygyűrűhöz mindig négy nyitott karika kapcsolódik, amelyeket szegeccsel vagy forrasztással kapcsoltak össze és fordítva: egy összeszegeccselt négy zárthoz kapcsolódott, s így végül egy egybeszótt vértzet jön létre. Léteztek rövidebb ujjú, a deréknál nem sokkal lejjebb érő és ennél hosszabbra „szabott” változatok is, de a töredékekből nem lehet megállapítani, hogy a tamáslakai példány melyik típushoz tartozhatott.

A hiányos szablya

Sajnos vágófényverünk sem teljesen ép. A vasból kovácsolt szablya pengéje meglehetősen kimaródott, végéből pedig hiányzik egy darab – a jelenleg mérhető hossza 69,5 cm, szélessége 3,2 cm. Nem került múzeumba a szablya keresztvása sem, viszont megmaradt az a három szegecs, amellyel annak markolatborítását rögzítették. Információink szerint a penge egyes részein konzerváltak a szablya fából készült hüvelyének maradványai, így későbbi vizsgálatokkal akár megállapítható lenne annak fajtája is.

Az ezüst övgarnitúrát egy csat, hat veret és egy szíjvég alkotja. Az ellipszis alakú, sokszögátmetszetű, öntött, masszív csatkarika méretei: 3,1×5,4 cm. A csatkarika zsanérral kapcsolódik a téglalap alakú, ezüsből készült csattesthez, ennek méretei: 15,4×4,1 cm. A csattestet öt kis gömbös fejú szeggel rögzítették a bőrből vagy szövetből készült derékszíjhoz. A csattest külső felülete aranyozott, ennek 13,5×3,2 cm nagyságú belső részét (amit a csattest külső szegélye gyakorlatilag keretez) geometrikus motívumokkal díszítették, melyeket finoman metszett, vékony egyenes vonalakkal alakítottak ki.

A hat darab veretet három formai csoportba lehet sorolni: félhold, virág és pajzs alakúak. A félhold alakú veret legnagyobb mérhető szélessége 4,3 cm, anyaga ezüst, külső felülete aranyozott. A veret szegélyén három apró kis nyílás mutatkozik – minden bizonyosan az övre való felerősítés helyei. Ugyancsak három rögzítő lukacska figyelhető meg a virág alakú övdísz esetében is, amely gyakorlatilag egy hatkarejos veret, melyet annak egymást metsző átlói hat részre tagolnak. A veret széle enyhén ívelt, lekerekített, szélessége 3,9, magassága 4,2 cm. A további négy övveret pajzs alakú, méreteik 3,3 és 4,2 cm között változnak. Oldalaik enyhén ívelték, széleik lekerekítették,

A nyugati ízlést tükröző, feltehetően ajándékként kapott öv részai

csúcspann összefutó éleik hegyesek. Ez utóbbiak sarkaiban lehet megfigyelni a rögzítésre szolgáló kis nyílásokat is, alapvetően darabonként hármat, de egyes esetekben a sérülések miatt ezek helye csak kikövetkeztethető. A veretek külső felületét – a csattesthez és a szíjvéghez hasonlóan – vékony, bemetszett vonalakkal díszítették, amelyek balharántpólyás, negyedelt, harántszakozott és süvegezett pajzsokat képeznek.

A veretes övhöz tartozó szíjvég ezüsből készült elő- és hátlapból áll, melyek közrefogták az öv végét. A két részt gömbölyű fejjű szegecskével rögzítették egymáshoz – méretei: 14,0x4,0 cm. Az övgarnitúra ezen része egy kis helyen sérült. Alakját tekintve a téglalap alapforma a vége felé enyhén, de fokozatosan keskenyedik, a vége lekerekített. A szíjvég ugyancsak aranyozott és ugyanazokkal a motívumokkal díszítették, mint az övcsatot, belső felülete sima.

nemében páratlan a Kárpát-medencében, hasonló leletegyüttesek csak a csengelei, a csólyosi és a felsőszentkirályi kun vezéri sírokból láttak napvilágot. A régészeti emlékek időrendi helyzete alapján a temetkezés a 13. század második felére keltezhető, a magyarföldi kunok első és második nemzedékének időszakára, amikor hagyományos steppei műveltségük még élénken élt. A múzeumba került emlékek közül a fegyverzet elemei kétségkívül ebbe a körbe sorolhatók, ezekkel szemben a veretes öv nyugati ízlés terméke. A magyarországi kun előkelők sírjaiból előkerült díszövek a legnagyobb valószínűséggel királyi, illetve hasonlóan magas szintű adományozás alkalmával vagy diplomáciai ajándékként kerülhettek későbbi tulajdonosaikhoz.

A Temes folyó mellett eltemetett előkelő a Borcsol nemzetség egyik vezetője lehetett, melynek kunjai a Temes és az Al-Duna közötti térségben telepedtek meg 1246–1282 között. A Borcsolok az 1282 őszi vívott hódi ütközet után nagyrészt kiürítették szállásföldjüket és a Maros–Körös közti kunokkal együtt végleg elhagyták a Magyar Királyság területét. Egykori ittlétüket jól mutatják a hozzájuk köthető helynevek. A Bajboka, Csibuk, Gyarmán, Illancs, Konak vagy Kumán olyan régi, a keresztény névadást megelőző korokból való pogány kun személynévből képzett helynevek, amelyek egykori szállásaik, illetve azok birtokosainak a nevét őrzik. Meglétük egyszerre mind annak is bizonyítéka, hogy a Borcsolok kisebbik hányada családokra bomlott maradványnépesség formájában 1282 után is helyben maradt, s fenntartották ezeket a – jelentést csak a kunok nyelvén hordozó – neveket.

A leletegyüttes társadalomtörténeti vonatkozásai

A kunok a 15. századi Königsbergi Krónikában

A sisakkal, sodronyíggal, szablyával és veretes díszövvel, a maga korában is drága, rangjelző tárgyakkal elhantolt férfi az ismert párhuzamok alapján minden bizonnyal a magyarországi kun törzsi-nemzetségi arisztokrácia egyik jeles képviselője volt. A sírmellékletek ilyen összetétele a maga

A jászok

GULYÁS ANDRÁS

24

A középkor folyamán egy új, keletről érkező nép jelent meg a Kárpát-medencében. A középkori oklevelek jászoként vagy filiszteusként említik a beköltöző új népcsoportot, mely a Kaukázusból vagy annak előteréből költözhetett be hozzánk. Bár a jászok mára elhagyták ősi nyelvüket, egy 15. századból származó szójegyzék alapján – amely egy 1422. január 13-án kelt oklevél hátoldalán maradt fenn – tudjuk, hogy a jászok ősi nyelve az indoiráni nyelvcsalád steppei ágának egyik nyelvjárása volt. Legközelebbi rokonaik a ma is a Kaukázusban élő oszétek, akiknek egyik dialektusa, a digor áll ma legközelebb a középkori jászok által egykor beszélt nyelvhez.

Mind a jász, mind pedig az oszét nép ősei az alánok voltak, akik a Kr. e. 1. század első felében jelentek meg a Kaukázus előterében. Őstörténetük kezdete viszont ködbe vész. A legelfogadottabb álláspont szerint az alánok Belső-Ázsiából, a Szir-darja folyó környékéről vándoroltak nyugatra, és tűntek fel később a Kaukázus környékén és a Kubán folyó

vidékén. Az 1. század végére fokozatosan átvették az irányítást az akkoriban ott élő – ugyancsak nyelvrokonaiknak tekinthető szarmata törzsek felett, és kiterjesztették a hatalmukat Észak-Afganisztántól egészen az Al-Duna vidékéig. Az alánok később megjelentek az Alföldön és a Krímben is. A népvándorlás korában az alánok a hunok legfőbb szövetségesei lehettek, a Hun Birodalom felbomlása után, pedig az eurázsiai steppén szétszóródva, sokszor más török népek hatalma alatt éltek tovább. A Kaukázus előterében önálló politikai egységet is létrehoztak, a 8. században a krónikák az alánok királyáról beszéltek. Mivel a területükön fekszik a nagy kaukázusi átjáró, az ún. Alán-kapu (a mai Darjal-szoros), ezért stratégiai helyzetük miatt sokszor szerepelnek a korabeli írott forrásokban is.

A Fekete-tengertől északra fekvő területeken élő steppei alánok részt vettek a magyarság ethnogenezisében is. Erre utalnak a korai alán jövevényszavaink (például: *ezer*, *kard*,

A Darjal-szoros az orosz-grúz határon

marha), valamint a csodaszarvasmonda is, melyben Hunor és Magor az alán király, Dul leányait rabolja el, és veszi el feleségül. Gyaníthatóan a honfoglaló magyarokkal együtt alánok is bevándoroltak a Kárpát-medencébe. Aszlár (*as-lar* azaz *aszok* vagy *jászok*), Eszlár és Varsány végződésű településneveink is erre utalhatnak.

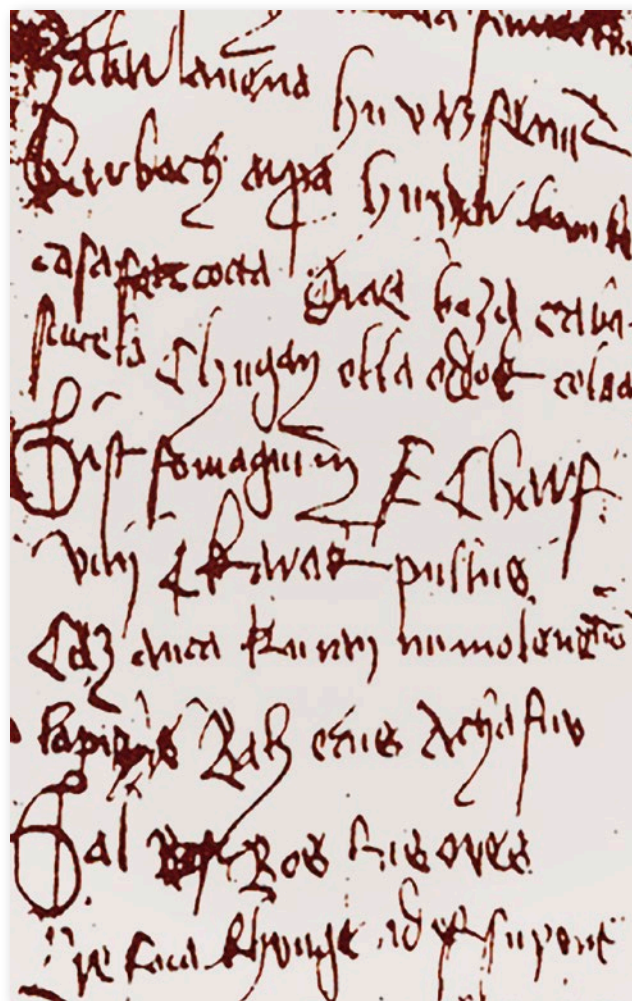
A Don folyó környékén élő alánokat a 10. században már leginkább jászokként emlegetik a 10. századi orosz krónikákban, és a mongol hódításig meglehetősen sokszor említik őket az európai steppén. A Dontól nyugatra fekvő területeken élő alánok központja Jászvásár, a mai romániai Iași lehetett.

A jászokat a 12. század elejétől sokszor emlegetik együtt a steppén megjelenő, török nyelvet beszélő kunokkal. Ekkorra már a doni alánok (vagy jászok) felvették a keresztény vallást is, és gyakorta a kunoknak behódolt népként találkozhatunk velük az írott forrásokban.

A 13. században a mongol hódítás elsodorta a kaukázusi és a steppei alánokat is. 1221-ben a jászok és a kunok közösen vették fel a harcot a mongolok ellen, de a mongolok cselet alkalmazva különválasztották a két népet, így az alánokat könnyebben le tudták győzni a csatában. Két évvel később a Kalka folyó menti csatában a mongolok az egyesített rusz és kun/jász seregek fölött arattak győzelmet.

Egyes elméletek szerint az ezután nyugat felé menekülő Kötöny kun vezér seregéhez csatlakoztak alánok/jászok is, akik 1239-ben a kunokkal együtt költöztek be hazánkba, és ekkor telepedtek le a mai Jászság területén. Ezen elméletek szerint a jászok a 14. század első harmadáig azért nem szerepelnek az írott forrásainkban, mivel a kunoknak alávetett népként jelentek meg hazánk területén.

A korabeli forrásokból azonban azt is tudjuk, hogy a leigázott alánok egy része a Mongol Birodalom hadseregébe tagozódott be. Egy részük a mai Kína területén telepedett meg, és lett végül a kínai császári testőrség tagja. De alánok szolgáltak később az Aranyhordát vezető tatár hadúr, Nogaj seregében is, aki uralma alatt tartotta a Fekete-tenger északi vidékét és az Al-Duna térségét. 1299-ben bekövetkezett halála után fiai között testvérháború tört ki. Egyik fiát, Csekét pedig – a források szerint – alán harcosok támogatták a harcokban. 1302-ben Cseke meghalt, ekkor történhetett az, hogy a bizánci császár, II. Andronikosz Palaiologosz 10 ezer alán harcost telepített be a Bizánci Birodalomba. Egyes kutatók szerint igazá-

Egy 15. századból származó szójegyzék

Oszét férfi

ból csak ekkor költözhetek be alán/jász népcsoportok a Magyar Királyság területére.

Az első írásos emlék a magyarországi jászokról 1318-as, amikor is egy Erzsébet nevű jász szolgálólányt említene az oklevelek. A következő írásos emlék már egy nagyobb jász csoportról értekezik. 1323-ban egy bizonyos Keverge és fiai hatalmaskodásai alól szabadították fel az oklevélben név szerint felsorolt jászokat és családjaikat, és helyezték őket a királyi jászok jogállásába. Ezek alapján a királynak fizettek adót, kapitányukat maguk választhatták meg, akit a királynak bemutatni kötelesek.

1323 után megszorodtak a jászokról szóló írásos emlékek. Az első oklevelek még a pilisi jászokról szólnak, azonban a 14. század második felében már a Jászságból hallunk róluk. 1366-ban a mai Jászárokszállás (Árokmelleke) területén élő jászoknak tiltották meg, hogy Tar, Hasznos és Pásztó határait szántsák, később megjelennek más jászági településnevek, (Négyszállás, Apátiszállás, majd Berényszállás) is az írott forrásokban.

Az oklevelek hallgatása azonban nem bizonyítja, hogy a jászok nem éltek a Jászságban korábban. Selmeczi László négyszállási, ágói és kozmadamjászszállási feltárásainak eredményei alapján nem zárható ki a jászok 13. századi beköltözése a területre, bár a feltárásokon előkerült tárgyak kronológiai meghatározásával és a tárgyak etnikumhoz való hozzárendelésével kapcsolatban a mai napig élénk vita folyik a kutatók között.

A jászok a 15. századra megszilárdították helyüket a Jászságban. Központjukként ekkoriban épül ki Berényszállás, ahol ferences rendi monostor is épült. A jászok települései gyorsan fejlődtek, s templomépítési hullám söpört végig a Jászságon. Templom épült Fényszarun, Ágón, Berényszálláson, Jákóhalmán. Újabb és újabb területeket szereztek meg maguknak, mint Kürt, Szarvas vagy Újszász. A régi jász kiváltságokat Zsigmond 1412-ben megerősítette, hozzátevé egy újabb pontot, a vámmentesítést. Száz évre rá pedig egységesedett a kunok és a jászok jogállása is. A jászok a kötelező katonáskodást lassan kiválthatták tegzespénzzel is.

Később már a kapitányoknak sem volt kötelező a királlyal együtt hadba vonulni.

A török időben a Jászságot többször pusztították a török és királyi hadak. A településeik egy része, mint Négyszállás, Ágó, Boldogháza

A jászok legfontosabb emlékééről, Lehel kürtjéről külön cikk található e lapszámban Langó Péter tollából.

Hunor és Magor a Képes Krónikában

Нѣбѣиъ члѣсѣлѣрѣхѣ рѣднѣашнѣхѣ. пѣнѣ
дрѣмрѣбѣ пѣнѣ дѣжѣхѣ. нѣсрѣбѣнѣкопѣ
дѣлѣсѣсѣлѣ. нѣбѣиъ пѣвѣдѣнѣнѣсѣнѣ рѣвѣ
нѣнѣсѣлѣ. нѣпѣлѣсѣпѣжѣнѣбѣиъ
нѣнѣпѣлѣнѣчѣлѣлѣ
нѣнѣрѣнѣсѣлѣ
нѣнѣрѣнѣсѣлѣ
нѣнѣрѣнѣсѣлѣ
нѣнѣрѣнѣсѣлѣ

Kalka folyó menti csata

vagy Szentgyörgy, elpusztult, az utóbbi kettő pedig már egy másik területen épült újjá. Nagy volt a lakosságcsere is. Sok jász menekült el a Felvidékre, helyüket a környező településekből beáramló lakosság foglalta el.

A 15 éves háború idején pusztult el Négyszállás jász település is, melynek két templom körüli temetőjének feltárása az eddigi legfontosabb kutatás volt a magyarországi jászok történetének, hagyományainak, anyagi műveltségének megismerése szempontjából. Az eddig feltárt és publikált Négyszállás I. és II. számú templom körüli temetőből több keleti és balkáni párhuzamokkal rendelkező tárgy is előkerült. A Négyszállás I. számú temető a feltárt leletanyag alapján archaikusabb, a II. számú temető már az elmagyarosodás útjára lépő jászok végső nyughelye az ásató, Selmeczi László szerint.

Mindkét temetőnek volt egyébként korábbi, Árpád-kori előzménye is, tehát a magyarok által felhagyott temetőbe temetkeztek később a jászok. A keleti és balkáni párhuzamokkal rendelkező tárgyakon kívül nagy többségben voltak a magyarországi temetőkben már megszokott sírmellékletek. A kauricsigákat egyértelműen a jászokhoz köti az ásató, ugyanúgy, mint a hegyikristályból készült csüngőket és a kérdőjel alakú fülbevalókat. Bár ez utóbbi rendkívül elterjedt a Balkánon, de a jászági temetőkben ez utóbbi tárgyat kizárólag a jászokhoz lehet kötni. Különlegessége a temetőnek a keresztény rítussal eltemetett férfiak mellett a sírmellékletként előkerült 6 darab kard, valamint néhány női sírban előkerült láncingdarabok is.

A török idők során a jászok végül elveszítették nyelvüket, a 17. századra már nem használták az ősi jász nyelvet.

Hegykristály csüngők

Kauricsigák

Kérdőjel alakú csüngők

Szőlőfürt alakú csüngő

Idővel pedig a nyelvük mellett a jogállásukat is elvesztették. A török kiűzése után a jászok kiváltságait ugyanis I. Lipót visszavonta, magát a Jászságot és a két kun kerületet pedig a Német Lovagrendnek adta el.

A jászok és a kunok 1745-ben vásárolták vissza 580 ezer aranyforintért a kiváltságaikat (*Redemptio*), amikor is létrejött a Jászkun Hármaskerület. A Hármaskerület különálló közigazgatási egység maradt, központja pedig Jászberény lett. A jászok és a kunok ettől kezdve a királynak adóztak, adó és vámmentességet kaptak, valamint egy lovasezredet kellett kiállítaniuk a szabadságukért cserébe. A hármaskerület végül 1876-ig állt fenn, ekkor tagozták be Jász-Nagykun-Szolnok, Pest-Pilis-Solt és Bács vármegyékbe.

A jászok a mai napig őrzik hagyományait, és büszkék őseik kiváltságaira. Az utóbbi években felelevenítették a régi jász szokásokat is, mint a kapitányválasztás, és újra reneszánszát éli a jász hímzés és viselet. 2014. május 6. óta a jászkun *redemptio* napja történelmi emléknap, amelyet minden évben Jászberényben ünnepelnek meg.

LEHEL VEZÉR ÉS A JÁSZOK KÜRTJE

LEHEL VEZÉR

A Jászkürt és Lehel (Lél) alakjának összefonódása már önmagában is szövevényes, fordulatokban gazdag történet. Gyárfás István, „a jászkunok történetírója” szerint a jászberényi plébániatemplom falán függő olifántot már a 17. században Lél kürtjeként tisztelték. A kürt és Lél személye máig összekapcsolódik – annak ellenére, hogy e kapcsolat nehézségeit (hogyan került a Jászságba az idegenben elhunyt Lél vezér kürtje?) hamar belátták, amint arra már a 18. században többen is utaltak. A kürt első tudományos feldolgozója, Molnár Ferenc azonban megerősítette a korabeli közvélekedést, és a kalandozó vezér emlékeként tekintett a kürtre. Munkájának népszerűsége tovább erősítette a már meglévő hagyományt, amely a jeles magyar vezető relikviájaként tekintett a régiségre, s a szakmai érvek sora sem ingatta meg ezt.

Melocco Miklós és Párkányi Raab Péter
Lehel vezért ábrázoló szobra Jászberényben

Lél neve az egykorú, biztosan 10. századi keltezésű latin forrásokban ugyan nem szerepel, azonban a későbbi német hagyomány számos, korábbi kútfőkre épülő adata utal Lél vezető szerepére és részvételére a 955-ös, augsburgi vereséggel végződő magyar hadjáratban. Lélt Bulcsúval, Súrral együtt az ebersbergi vár közelében fogták el majd Regensburgban „a keleti kapu előtt, amely Magyarországra felé néz, bitófára húzták és kötéllel megölték őket”. Lél tehát 955-ben a magyar csapatok egyik pórul járt vezetője volt. Történetét középkori íráshagyományunk alapján további adatokkal egészíthetjük ki. Így Anonymus munkájában Lélt Tas gyermekének tartja,

Lehel vezér festménye (Jász Múzeum gyűjteménye)

de már nála is feltűnik a kürt, mint Lélhez kapcsolódó tárgy. A krónikában a Salanus fejedelem ellen vonuló magyarok egyik vezetőjeként Lél „azonmód megfújta kürtjét”. Ilyen tárgy azonban e forrás szerint nem kizárólagosan Lél attribútuma, más magyar harcosok (így például Bogát fia Bulcsú, vagy egyszerűen csak a magyarok) is meg-megfújták kürtjeiket. A jeladó hangszer a magyar krónikás hagyomány szerint állandó eleme volt a magyarok felszerelésének. A névtelen krónikás munkája alapján készített 17. századi *Mausoleum* ábrázolásain e tárgytípus olyan általános és jellemző emléke lett a honfoglaló magyar vezéreknek, mint a buzogány vagy a párducbőr, s ezt követően hosszú ideig a honfoglalással összekapcsolódó képi hagyomány részévé vált.

Lehel és a kürt kapcsolata azonban már a későbbi krónikairódalomban nagyobb szerephez jutott. Kézai Simon a vesztes csatát követően elfogott Lél és Bulcsú kapcsán leírja, hogy „Egyesek viszont csacska módon azt bizonygatják,

hogy másképpen történt elítélésük, mivel miután a császár elé állították őket, egyikük kürtjével a császár felé sújtott és agyonütötte”. Az elbeszélést Kézai nem tekinti hitelesnek. Mint mondja 1285 előtt írott (illetve szerkesztett) magyar történetében: „aki ilyesmit elhisz, az hebehurgya gondolkodásról tesz tanúbizonyságot”. A kürtmonda később legnépszerűbbé vált verziója Ákos nembeli Ákos mester munkájában ugyanakkor hitelesnek tekintette a történetet. Az Ákos szövegét és még sok más, 11–13. századi gesta- és krónikaszerkesztés részleteit megőrző *Képes Krónika* (1358) szerint: „Elfogták ezen a helyen Lél és Bulcsút, a jeles kapitányokat, s a császár színe elé vezették őket. Megkérdezte a császár, miért olyan kegyetlenek a keresztényekhez. Felelték: »Mi a magasságbeli Isten bosszúja vagyunk, ő küldött minket rátok ostorul; ha abbahagyjuk üldözesteket, akkor elfogtok és megöltök bennünket.« Mondotta a császár: »Válasszatok magatoknak olyan halált, amilyent akartok!« Szólt erre Lél: »Adjátok ide kürtömet! Hadd fújjam meg előbb, aztán felelek.« Odaadták kürtjét, s amikor nekikészült a kürtfúvásnak, a császár közelébe lépett, s állítólag oly erővel vágta homlokra a császárt, hogy a kürt eltört, a császár pedig behalt ebbe az egyetlen ütésbe; mondotta neki Lél: »Elöttem jársz, és szolgálom leszel a másvilágon!« Azt hiszik ugyanis a szitytyák, hogy akiket életükben megöltek, a másvilágon nekik szolgálnak. Nyomban lefogták és Regensburgban bitófán végezték ki őket.”

A krónikában szereplő képen azonban nem az olifántokra jellemző kisebb méretű íves kürtöt tart a magyar vezér a kezében, hanem egy hosszú, egyenes szárú hangszert.

A császárt agyonütő mondai Lehel alakja egy 1920-as években készített képeslapon, ami a jászberényi városháza dísztermének falát díszítő festmény alapján készült (Jász Múzeum gyűjteménye)

László Gyula rekonstrukciója a kürt külső palástjának képi ábrázolásáról

A Prágában és a Bécsben őrzött kürt a Franz Johann Joseph Bock munkájában közölt metszet alapján

Látható tehát, hogy a magyar hagyományban már a középkor folyamán szerves egységgé vált Lehel vezér és kürtje. Ezt a hagyománymagot még inkább erősíthette annak ismerete, hogy a kürt, hasonlóan más népek korabeli gyakorlatához, a 10. századi magyar harcosok esetében általánosan használt jeladó eszköz volt. A magyarok kapcsán más kortárs leírások is említik: Ekkehard krónikája Heribald Sankt Gallen-i barát elbeszélése alapján szólt a magyar felderítők „hirtelen kürtjeleiről”. Elképzelhető, hogy a 955-ös vereség kapcsán Gerhard kortárs beszámolójában szereplő adat, mely szerint a „magyarok királya” Ottó király hadseregének feltűnésekor „megfúvatta kürtjét”, Lélre és annak hangszerére utalhat.

A 10. századi előkelőség kürtjével kapcsolatos elképzelések tehát mélyen benne éltek a magyar köztudatban, s így érthető, hogy a „korábban csak jászok kürtjeként emlegetett” ereklyét a 17. században Jászberényben már mint nemzeti régiséget a leghíresebb magyar „kürtössel”, azaz Lehellel hozzák kapcsolatba.

A KÜRT

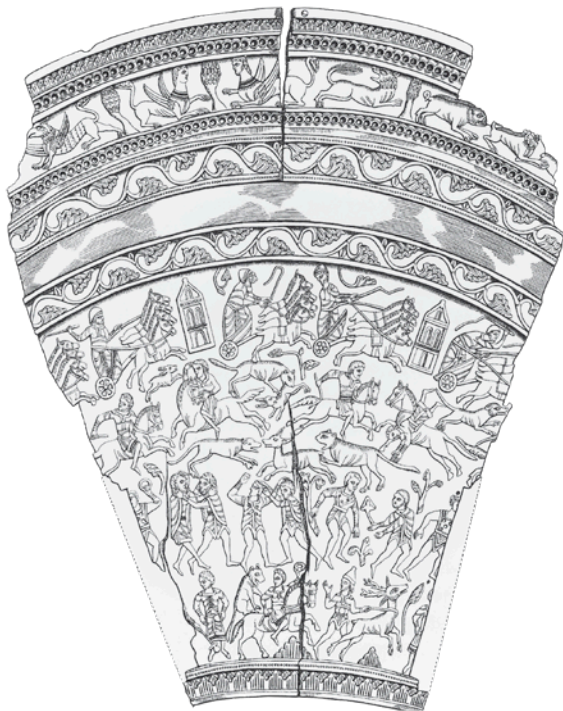
Az elefántcsontból faragott kürtök (vagy ahogy általában nevezik azokat: olifántok) elsődlegesen jelzőkürtök lehettek, nem csupán dísz tárgyak. Ilyen eszközöket a 8–12.

században cirkuszban és vadászatok alkalmával is használhattak, de a jelzőkürtöknek hadi jelentősége is volt. Idővel azonban adományok révén a kürtök Európában szinte mindenhol templomi kegytárgyakká váltak. A hasonló olifántok a templomok kincstárának becses darabjai lettek, sok esetben ereklyetartóként vagy a szent olaj tartójaként hasznosultak. Azon darabok esetében, ahol ismerjük az egyes tárgyak eredetét, szinte minden esetben egyházi környezetből kerültek elő. Ez igaz a Jászkürtre is, amint a korai feljegyzések is bizonyítják azt.

Az elefántagyardból készített 43 cm hosszú kürt hosszabb külső íve és rövidebb belső íve által kialakított palást két oldalán alul és felül a díszítések között szabadon hagyott üres sávon egy-egy csuklós fémpánt található, a belső íven a zsanéros csuklórésznél hurokkal és függesztő karikákkal. A kürt belső íve korábban megsérült, itt a sérült részt egy másodlagosan rátett, téglalap alakú kora újkori öntött verettel fedték el. A veret középső,

Elefántcsontot faragó mester ábrázolása egy 11. századi bizánci kódexben

A British Museumban őrzött Clephane-kürt külső palástjának rajza

A prágai kürt külső palástjának képi ábrázolása Franz Johann Joseph Bock munkájában (Bock 1860, 135.)

rekeszes díszítést imitáló részén egy felfüggesztőfülben sűrű fonású lapított 8-as szemekből kialakított lánc köti össze a veretet az alsó rész fémpántján lévő hurokkal. A tárgyat többször restaurálták. A külső palástján látható mintakincset Kiss Etele művészettörténész foglalta össze. Rendkívül részletes leírásából érdemes kiemelni néhány részletet: „A kürt központi palástját két oldalról [...] szalagfonatok határolják. [...] A nyolc medalion szimmetrikus elrendezésben három-három ismétlődő alakot tartalmaz, míg a két tengelyben lévő medalliont pár nélküli figurák töltik ki: egy kiterjesztett szárnyú, heraldikus jellegű sas, illetve egy hosszú, csavart farkú, két kezével botot szorongató kentaur. A szimmetrikusan elrendezett ismétlődő alakok a következők: egy lábát felemelő guggoló meztelen férfi (az antik eredetű „tövishúzó” figurája), egy páva, csőrében levéllel (?) és egy visszaforduló, egyik mellső lábát felemelő oroslán, amint felül visszacsavarodó bojtos farkába harap. A kürtpalást a konstantinápolyi Hippodromban (lóversenypályán és cirkuszban) lezajló jelenetek ciklusából mutat be egyes részleteket, négy sorra osztva, keverve azt egyéb, ilyen ciklusokban általában nem ábrázolt, szimbolikus jellegű részekkel. [...] A felső sor egy medveszerű állat elleni lándzsás küzdelemmel indul, ami mögött egy másik, íjas vadászat zajlik visszaforduló szarvasra, hátán madárral és szarvába akadt indával. A vadászok mögött két akrobata szalad, akik bottal és labdával vagy koronggal zsonglörködnek, míg

mögöttük egy lovas emel egy labdát, de a másik kezében a bot ütőszerű tartása a gyalogos akrobatákétól eltérő mutatványra utal. A végső jelenet ebben a sorban egy mindkét oldalán keresztrel jelölt épület (a forrásokban craceres néven említett indító épület) kapujában kirohanó felszerszámozott ló. Az alatta lévő sor szimmetrikusan elrendezett: a külső tengelyben a gladiátorok késői követői jelennek meg, baloldalon egy labdás zsonglőr, aki ezúttal husánggal fejbevág egy szemben lévő botos (vagy lándzsás) harcost. Kétoldalt egy-egy páva (vagy kakas) emeli ki a harcosokat [...] A kakasok mögött egy-egy, szintén verekedő kentaurpár fokozza a szimmetriát, akiknek a farka eltérő mértékben növényi jelleget vesz fel. A másik, belső tengelyében ezúttal egy indákkal körülvelt feltartott tenyér van. [...] Ebben a sorban a fennmaradó részt teljesen elfoglalja egy – szintén heraldikus jellegű, kiterített szárnyú – sas, amit kétoldalt egy-egy feléje forduló griff emel ki [...] Az alsó sor ismét visszatér a cirkuszi mutatványokhoz, a szívfonat alatti rész elpusztult, ezen egy lándzsával (vagy bottal) oldalt felfelé döfő alak maradt meg, ezt egy hármas csoport követi, középpontban egy alak két botot ragad meg, amit két szomszédja is fog, míg a középső alak jobbán lévő egy labdát is tart, a balján lévő pedig egy kürtöt fúj. A kürtös oldalán a bothoz tartozó labda támaszték nélküli. A tengelyben (a felette lévő sashoz képest erőteljesen jobbra eltolva) egy hosszú ruhaujjú, hosszúsoknyás táncosnő áll, akinek a fátyla a derekáig ér. A túloldalon a bizánci

akrobatamutatóványosok jellegzetes csoportja jelenik meg: a gamma alakú rudat tartó figura (eredetileg óriás), amelyen egy gyermek mutatóványokat végez, míg egy másik gyermeknek egy kiegészítő figura segít felmászni a rúdra. A hátuk mögött álló, botos alak esetleg a jelenet része. A sort egy ülő, profilban bemutatott lírajátékos zárja le."

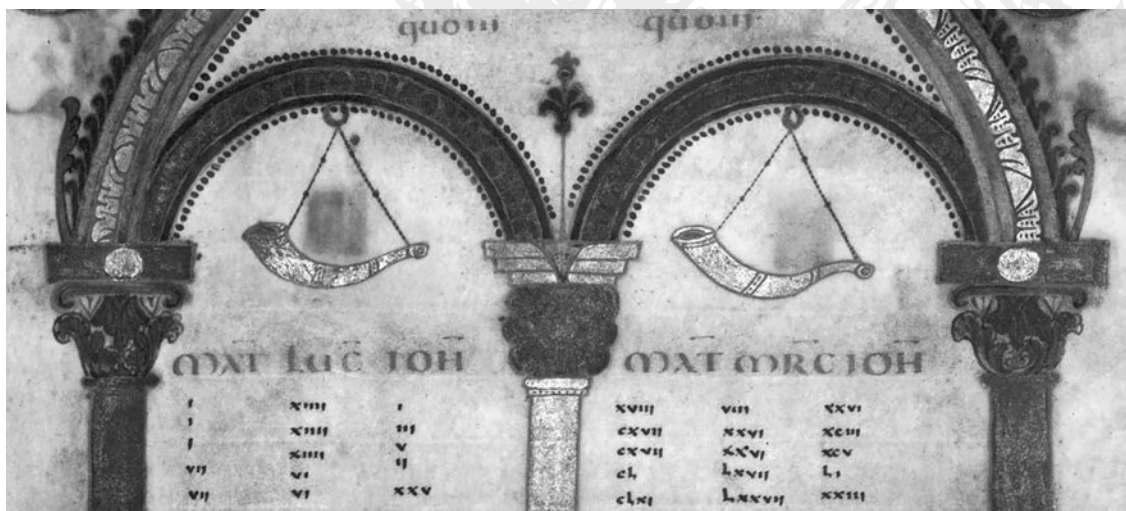
32 VÉLEMÉNYEK A JÁSZKÜRT EREDETÉRŐL

A szakirodalomban alapvetően két irányvonal különíthető el. A magyar kutatás jelentős része – érthető okokból – a tárgyon lévő képi program értelmezésére, az egyes ikonográfiai részletek magyarázatára és elemzésére, valamint a kürthöz kapcsolódó magyar/jász hagyományra helyezte a hangsúlyt. A külföldi szakemberek a tárgyat a többi (mintegy 90) hasonló olifánt közé helyezve vizsgálták: ezért ezekben a munkákban a tárgytípus általános klasszifikációja, a keltezési kérdések és a műhelyhagyományokkal kapcsolatos értelmezési lehetőségek kerültek a középpontba. A kürtről szóló legkorábbi tudományos beszámolók olyan földrajzi összefoglalásokban szerepeltek, melyek a Jászság kapcsán megemlékeztek a kürtről mint a terület jelképéről. Magáról a kürtről elsőként a *Magyar Kátó* címmel verses filozófiai könyvecskét kiadó „jászberényi kunkapitány”, Molnár Ferenc írt részletesen 1788-ban, aki a „nemesi nemzet önreprezentációját” olvasta ki a kürt ábrázolásaiból, és ezzel népszerű jelképpé tette a Habsburgok felvilágosult abszolutista törekvéseivel szembehelyezkedő nemesség körében. A könyvben

Muszlim harcosok kürtjeiket fújják a *Roland-ének* a Konrad német pap által lefordított munka egy korai kéziratában

lévő rézmetszet alapján azok is megismerhették a kürtön található ábrázolásokat, akiknek nem volt módjuk személyesen megtekinteni a jászok becses ereklyéjét. Munkájának komoly tudományos hatása volt: ismertséget hozott a kürtnek, hiszen ez a munka segítette Franz Bockot, a kürt első külföldi ismertetőjét, hogy a tárgyat a többi külföldi olifánttal összevesse. 1847-re a kürtről kialakult vélemény egyre inkább közelített a későbbi tudományos állásfoglalásokhoz: Szeremley Miklós ismertetése felvetette, hogy a tárgy esetleg bizánci alkotás. A hazai régészet egyik atyjának tartható, Ipolyi Arnold által kínált 10–12. századi datálás már a modern keltezésnek irányába mutatott, mint ahogyan az a véleménye is, hogy az ábrázolások háttérében „az említett korszak bizantin és román ízlésű művészetének a technikája, valamint képletei, ábrái félreismerhetlenek”. A korszak másik jeles kutatója, Pulszky Ferenc széleskörű anyagismeretéből adódóan biztos szemmel

Templombelsőt díszítő kürtök egy prümi Karoling-kori kódexből

Lehel és kürtje a *Képes Krónika* miniatúráján

ismerte fel, hogy az ábrázolások kidolgozottsága „durva, látszik rajta a bizánczi műipar utánzása”, ezért az emléket ő nem Konstantinápolyhoz kötötte, hanem egy „provinciális műhely” termékének tartotta. Az azóta eltelt 150 évben számos kutató foglalkozott a tárggyal. A már idézett Kiss Etele a kijevei Szent Szófia-székesegyház hasonló tematikájú freskórészlete és az egykori ruszhoz köthető ékszművesség ikonográfiai elemei alapján a kürtöt Kijevhez kötötte. Később Selmeczi László a Jászságot kutató neves régész azt sem tartotta kizártnak, hogy a tárgy akár Magyarországon is készülhetett, mivel a „kürt föltételezett 12. századi készítési idejében Magyarország bizánci és oroszországi kapcsolatai jelentősek voltak, amelyek számottevő művelődési hatásokban is megmutatkoztak”. Ezek alapján arra a következtetésre jutott, hogy „azok az összetett hatások (bizánci, orosz, nyugat-európai) amelyek a Jászkürtön megnyilvánultak, a kürt készítőjét legalább olyan, ha nem nagyobb valószínűséggel érthették Magyarországon egy pl. esztergomi királyi műhelyben, mint Kijevben”. A kérdéssel legutóbb foglalkozó Antony Eastmond szerint viszont „tulajdonképpen hiábavaló törekvés, ha az olifántokat egy adott készítési helyhez kívánjuk kötni. A kürtökön tapasztalható változatosság a fentebbi elképzelés helyett arra utal, hogy a készítési hely sosem bírt különösebb jelentőséggel. Ikonográfiájuk és formájuk között nyilvánvaló ellentmondások mutatkoznak, nem beszélve [...] az emlékek belső eltéréseiről, amelyek mind e fentebbi felvetést támasztják alá. A kürtök készítésének az volt a célja, hogy a lehető legtöbb velük érintkezésbe kerülő ember számára a lehető legvonzóbbak legyenek, minden bizonnyal annak reményében, hogy ily módon könnyebben megveszik majd ezeket a tárgyakat.

Mindebből kifolyólag az elefántcsont kürtök elterjedtek Bizáncban, Dél-Olaszországban, Európa északi részén, és párhuzamos módon jelen voltak mind a bizánci, mind az ezen kívül eső kulturális régiókban: ezek a tárgyak tehát az egyik legsokoldalúbb turista ajándéktárgyaknak számítottak.”

Összefoglalva tehát a kutatás ma érvényes megállapításait: a Jászkürt 12. századi keltezése körül konszenzus alakult ki, míg készítési helyét illetően – noha leginkább dél-itáliai műhelyt valószínűsítene – eltérő álláspontok élnek. A bizánci és a magyarországi készítést az eddigi kutatások kevésbé támasztották alá, a legvalószínűbbnek egy dél-itáliai műhely tekinthető, amire a kortárs szakemberek jelentős része hajlik. Az viszont egyértelmű, hogy a kürt a 17. századtól már Jászberény és a jászok legfontosabb szimbólumának számított. A tárgy a 17–18. század folyamán pedig megjelent a többi jász település címerében is, így végül a kürt vált a jászok egységének egyik legfontosabb szimbólumává.

A jászkapitány szobra, kezében a kürttel Jászberény főterén. Györfi Sándor karcagi szobrászművész alkotása

KATONA-KISS ATTILA

34

OGUZOS JEGYEK A MAGYARFÖLDI KUNOK MŰVELTSÉGÉBEN

A fiatal Magyar Királyság nemcsak a besenyőkkel és a kunokkal, de egy másik – a hazai olvasók előtt kevésbé ismert – török nyelvű lovasnéppel, a nagy múltú steppei oguzok nyugatra szakadt, az ószláv forrásokban tork, a bizánci kútfőkben pedig úz néven ismert részével is kapcsolatba került a 11. század második felében. Megalapozottan állítható, hogy az 1068-ban lezajlott kerlési és az 1085-ben vívott kisvárdai ütközetben is az úzok voltak a magyar seregek ellenfelei, de a kapcsolat feltehetőleg nem merült ki ebben a két háborús mozzanatban: egyes, az úz nép nevét fenntartó magyarországi helynevek arra utalnak, hogy a Kárpát-medencében jóval nagyobb létszámban beköltöző besenyőkhöz hasonlóan kisebb egységeik ugyancsak megtelepedhettek Magyarországon is. Régészeti emlékeik azonban mindmáig nem ismertek, ez a jelenség pedig ugyancsak csekély számarányukat jelezheti.

Széles, lapos szárukon vasszegecsekkel kivert díszítésű, vállába kovácsolt fülű kengyelek Tiszaföldvár-Homok-Óvirághegyről (Damjanich János Múzeum – Szolnok, fotó: Ádám Márk)

A csengelei kun vezér kengyelei

Bizonyos régészeti és turkológiai megfigyelések alapján ugyanakkor jó okkal valószínűsíthető, hogy az 1239 húsvétján a Kötöny fejedelmük vezetésével Magyarországra költöző kunok között is számolhatunk oguz elemekkel. Ez alapvetően az oguz történelem 10–11. századi eseményeinek következményeként értékelhető. Az oguzok a kelet-európai stepperégió jelentős területeit évszázadokig felügyelete alatt tartó Kazár Kaganátus bukása (965) után átlépték az addi-

gi szállásterületük nyugati határát képező Volgát, és birtokba vették a Fekete-tenger északi partvidékének peremterületeit, egészen a Donig. Világosan jelzik ezt a terjeszkedést a fenti térségben is megjelenő jellegzetes oguz halomsírok. A délorosz steppe nagyobb részét ugyanakkor ez idő tájt továbbra is a besenyők törzsei ellenőrizték, akik azonban a 11. század második negyedétől egyre nagyobb számban lépték át Bizánc északi határfolyóját, az Al-Dunát, és telepedtek át az akkor

A csólyosi kun vezér egykor aranyozott, ezüstszögekkel kivert vaskengyele (Thorma János Múzeum – Kiskunhalas)

Az ártánd-zomlinpusztai leletegyüttes
(Déri Múzeum – Debrecen, fotó: C. Kiss Ilona †)

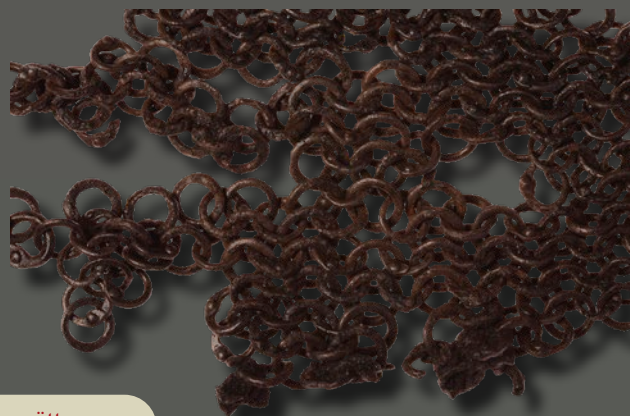
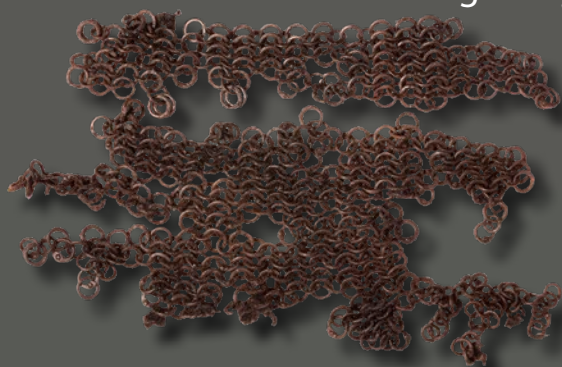
már bizánci területté vált Bulgáriába. Ez a folyamat tovább erősödött, amikor a század közepére a Volgától nyugatra eső területeket is elérte a török nyelvű népek utolsó nagy népvándorlási hulláma, melynek következtében Kelet-Európa határán megjelentek a kunok. Gyors terjeszkedésük éket vert az iszlámot elfogadó, illetve a pogánynak maradt, egymással is vetélkedő oguz törzsek közé: az előbbieket hamarosan megalapították a szeldzsukok szultánátusát és előzönlítették az iráni világot, míg a pogány úzok a kunok nyomása előtt egyre nyugatabbra húzódtak. A besenyőkhöz hasonlóan egyes úz csoportok végül bizánci területre költöztek, kisebb egységeik a Magyar Királyságba, zömük viszont a Kijevi Ruszba kért bebocsátást. A rusz a steppével határos, déli területeire telepítette le őket, s besenyő és berend néprészekkel együtt ezekből az oguz néptörzsekből szervezte meg az írott forrásokban fekete süvegeseknek nevezett, vegyes etnikumú katonai kontingenst, akik a befogadás fejében határőri feladatokat vállaltak. Tudjuk, hogy maradtak oguzok a steppén is, akik elfogadták a kun fennhatóságot. Akár ez utóbbi is magyarázhatná a kunok között felbukkanó oguz elemek jelenlétét, de számolnunk kell a mongol hódítás következtében meggyengült ruszból kivált fekete süvegesek csatlakozásával is.

Ezekre a történeti eseményre régészeti jelenségek is utalnak. Az Al-Duna vidékének középkori emlékeinek vizsgálata arra mutat, hogy a térségben a 13–14. században már nem azok a népek éltek, mint akik a mongol invázió előtt ott nomadizáltak. A későbbi temetkezések párhuzamait az Alsó-Dnyeszter-vidék és a Rosz folyó medencéjében találjuk, amely a korábban kijevi szolgálatban állt fekete süvegesek szállásterülete volt. Moldvában ugyancsak azonosítottak mongol hódítás utáni fekete süvegesek temetkezéseket.

A Kötönnyel Magyarországra költöző kunok között tehát nem kevés korábban neki meghódolt oguz (és besenyő) eredetű népesség is érkezhetett, amelyek sorait tovább gyarapíthatták a szétforgácsolt fekete süvegesek határőr csoportjai. A mongol támadás kiváltotta törzsi felbomlás és menekülés tehát azt eredményezte, hogy egy erősen kevert népesség kérte befogadását a Magyar Királyságba. A nemzetségek fejei minden bizonnyal csak a menekülés éveiben, vagy már itt, a Magyar Alföldön szervezték újjá népüket, akiknek egyes, nem kun csoportjai bizonyos ideig még őrizhették egykori hovatartozásuk emlékét is.

Bár írott kútfőink nem nyilatkoznak arról, hogy a mongol hódítás előtt a Magyar Királyságba bebocsátást kérő kunok milyen töredéknépekből és nemzetségekből tevődtek össze – hiszen belső forrásbázisunk szerzői a jövevényeket egységesen kunnak tekintették –, de a kun nyelv kutatása során a turkológusok arra figyeltek fel, hogy a magyarországi kunok kipcsak-török nyelve nem egységes, annak van egy ún. oguzos nyelvjárása is. Ennek meglétét a kunoknak meghódolt, legyőzött úzok töredékeinek jelenlétével magyarázhatjuk, vagy olyan nemzetségekkel, amelyek az oguzokkal valaha szoros kapcsolatban álltak. Történeti és időrendi megfontolásokból ilyenek tarthatók a fent említett fekete süvegesek oguz komponensei is. Ezekkel az oguz-török nyelvű elemekkel hozhatók kapcsolatba pl. a kiskunsági Bodoglár, Tázlár vagy Kocsér helynevek, melyek a kipcsak alaktól eltérő, ún. oguzos nyelvi kritériumokat viselnek magukon, továbbá egyes nyelvjárási különbségeket mutató közsavak is. Oguzos vonások a *Kun miatyánk* szövegében is felfedezhetők.

A nyelvészeti felvetések jogosságára figyelmeztetnek a magyarországi kunok régészeti emlékegyében jelen lévő olyan sajátosságok is, amelyek részben kü-

Az ártánd-zomlinpusztai leletegyüttes
(Déri Múzeum – Debrecen, fotó: C. Kiss Ilona †)

lönböznek a kun leletanyag általános jellemző vonása-
itól. Ezek zömmel a besenyőknél, oguzoknál és fekete
süvegeseknél is megvannak: a vállába kovácsolt fülű,
dudoros kengyelek és a lószerszámzat ezüst berakásai
mellett talán ide sorolható a sírok Ny–K-i tájolása és
a sírban megfigyelt különböző fakonstrukciók, első-
sorban a sírgödört befedő földmegléte is. Fontos
azonban hangsúlyozni: ezek a jegyek, ha némileg más
formában, de kimutathatók a kunoknál is, így gyakor-
latilag nem lehet eldönteni, mennyi köthető ezekből
a kun főhatalom alá került besenyők és oguzok művel-
ségéhez és mennyi tulajdonítható a kunoknak.

Magyarországon az eddig feltárt leletanyagban
a homok-óvirághegyi kun vezéri sír volt Ny–K-i tájolású.
Földemet egyelőre csak a csengelei vezérsírnál figyeltek
meg, azonban Horváth Ferenc több esetben is felhív-
ta a figyelmet a temetkezés régészeti értékkel
szegmenseinek oguzos sajátosságaira – ahogy tette
ezt a kiskunmajsai kun vezéri sír esetében is. Együtt je-
lentkezik a csengelei sír anyagában a dudoros kengyel
megléte, valamint a kengyel pár ezüstberakásai. A pár-
ból a jobb oldali kengyel ún. úz-besenyő típusú du-
dörös példány, párhuzamosan vésett vonalakba app-
likált ezüstberakással díszítve. A bal oldali darabon az
ezüstberakás pontsorokba van rendezve. A pontsoros
berakással rokonítható a csólyospusztai kun kengyelek
díszítési eljárása, a besenyőkhöz kötött tinódpusztai
ezüstberakásos zabla kiképzése és hasonló elven nyug-
szik a homok-óvirághegyi sír kengyelpárjának díszítése
is. A díszítésmód nem a tipikus kun, sokkal inkább a be-
senyők, illetve a Kijev környéki fekete süvegesek leletei
között láthatjuk viszont. A csengelei jobb oldali ken-
gyel díszítésének pontos analógiái ismertek a moldvai
Vitanești lelőhelyről származó besenyő sírból és a Ki-
jev melletti Rassaviból, egy 12–13. századra keltezett

úz-besenyő (fekete süveges) temetkezéséből. A dudoros
kengyeltípus már a 12. században kimutatható a kései
nomádok, azaz az úzok, a besenyők és a kunok körében
is. Az orosz szakirodalom szerint ezt a típust az úzok
és a besenyők terjesztették el a steppén, a 13. század
első felében már gyakran előfordul a dél-oroszországi
leletanyagban.

Végezetül szólnunk kell az Ártánd határából elő-
került zomlinpusztai leletegyüttesről. A véletlenül
megbolygatott, vaskori szkíta kurgánba ázott egykori
temetkezésből sodronying töredéke, nyolc nyílhegy,
csikózabla és egy hevedercsat látott napvilágot. Talál-
tak egy vágófégyvert is, amely azonban még az em-
lékek múzeumba kerülése előtt elkallódott. A leletek
időrendi besorolása vitatott, de a kutatás egy része a 13.
század második felére, illetve a 14. század elejére keltezi
azokat. A lelőhelytől néhány kilométerre található az
egykori Uzfalva (más néven Kékes falu), melynek elő-
tagja akár az úzokkal is kapcsolatba hozható. Mivel
a zomlini leletegyüttes tárgyai, illetve annak összeté-
tele nem idegen az úzok dominálta fekete süvegesek
emlékanyagában sem, kézenfekvő volt arra gondolni,
hogy a helynév és a leletek valamiképp összefüggenek
egymással. Ebben az esetben egy, a kunokhoz csatlako-
zott, oguz gyökerű fekete süveges harcos hagyatékáról
lehetne szó, ez a kapcsolat azonban – több oknál fogva
is – egyelőre nem igazolható. (Általánosságban is igaz,
hogy régészeti leletek konkrét helynévi adattal való
összekapcsolása mindig bizonytalansággal terhelt.) Az
etnikai azonosítás körüli kétely azonban nem változtat
azon, hogy az emlékek jól illeszkednek a kései nomád
műveltség tárgyi hagyatékához.

Kiss Krisztián

ÚJ BEKÖLTÖZŐK A KÖZÉPKORBAN

38

A jászok antropológiája

A történeti antropológia (embertan) egyik fő feladata a múltbeli emberi népeiségek biológiai szempontú rekonstrukciója. Az emberi maradványok részletes vizsgálatával lehetőségünk van a különböző betegségek kialakulási okának tisztázására, a kórokozók terjedésének és evolúciójának megismerésére, valamint az egykoron élt egyének életmódjának feltárására. Emellett olyan történelmi kérdésekre is választ kaphatunk az embertani kutatások segítségével, hogy pontosan hogyan zajlottak a vándorlási folyamatok a múltban.

A Magyar Királyság területén az államalapítás után sem szűntek meg a mesterséges és természetes népességmozgások, a királyság területére történő betelepülések, betelepítések. Kisebb-nagyobb népcsoportok Kelet-, Közép- és Nyugat-Európa több régiójából is érkeztek, melynek köszönhetően új technológiák honosodtak meg hazánkban, illetve a kereskedelmi haszon mellett ezek a betelepülők gyakran komolyabb haderőt is jelenthettek. Létszámuknál fogva a legnagyobb hatást keltő új jövevények a kunok és jászok voltak.

A középkori jászok az eurázsiai sztyeppe indoiráni törzsei (mint pl. a szkíták, alánok, szarmaták) közé tartoztak. A jászok (ászik) első említései még az Kr. e. 2. századból ismertek, amikor is a Közép-Ázsia délkeleti részén lévő Kangkú ország urai voltak, és vezető szerepük lehetett a szarmata-alán törzsszövetségben is, mely a Kr. u. 2. században az Aral-tótól a Donig elterjedve uralkodott. A 4. századtól kezdődően viszont egy nagyobb csoportjuk visszaszorulhatott a Kaukázus és Don–Donyec vidékére a különböző népességmozgások (pl. hunok, ill. jóval később az avarok) miatt. A mongol inváziók idején a jászok kapcsolatba kerültek az eltérő eredetű és nyelvű kunokkal. A jászoktól nem volt idegen a letelepedett életmód és a földművelés, amelyet a Kárpát-medencébe évszázadokkal korábban beérkező magyar népesség folytatott. A jászok beilleszkedése – a kunokkal ellentétben – eddigi adataink alapján békésen történhetett.

A koponya formavilága tükrözi az adott egyén genetikai hátterét

Négyirányú fotó egy orsócsont-ról és annak gyógyult töréséről (nyíl) a csukló felőli oldalon

jelenleg is folyamatban vannak. Munkám során egy karcagi kun, valamint Jászberény régiójából két Árpád-kori, és két, a régészeti, illetve történelmi források alapján jász temetkezésként azonosított lelőhely (Jászberény-Négyszállás I. és Jászágó-Telekdűlő) embertani anyagát vizsgálom. Az elemzett 1056 egyén leíró antropológiai jellemzése mellett három fő módszertani megközelítést alkalmazok annak érdekében, hogy felderíthessem, vajon a régészeti és történelmi források alapján jásznak megítélt populációk mennyire különböznek a helyi közösségektől, és lehetnek-e valóban idegen etnikum képviselői a fent említett lelőhelyekről származó egyének.

Jászberény-Négyszállás I. esetén 421 (109 férfit, 89 nőt, 203 gyermeket, 20 ismeretlen nemű felnőttet), míg Jászágó esetén 116 egyént (35 férfit, 22 nőt, 51 gyermeket, 8 ismeretlen nemű felnőttet) vizsgáltam meg részletesen.

A jász csoportok mai Jászságba való beköltözésének körülményei és pontos ideje jelenleg is tisztázatlan a történelmi és régészeti megfigyelések alapján. A szakirodalomban erre vonatkozóan többféle adat ismert, melyek közül többet, az adott szerzők a bizonyítékok tükrében kombinálnak is egymással. Valószínűleg több jász csoport is élt a királyságban, egy részük akár már a 10–11. században is megérkezhetett. Elképzelhető, hogy egy ideig némely csoport a kunok alárendeltje volt, és kérdéses, hogy a 13. század közepétől a 14. század közepéig tartó időintervallumon belül pontosan mikor telepedtek meg a Jászságban. Ahogyan az is kérdés, hogy ez a folyamat a kunok beköltözésétől mennyire zajlott függetlenül.

E történelmi kérdések megválaszolásában az antropológia is segítséget nyújthat. A kunokkal ellentétben a középkori jászokkal kapcsolatban még nem látott napvilágot antropológiai (se más természettudományos) publikáció, így biológiai oldalról ezekről a csoportokról szinte semmit nem tudunk. Doktori kutatásommal ezt az űrt szeretném kitölteni, amely elemzések

Csontjaink fiatal felnőtt korunkig növekednek. A képen látható, egykor porccal borított hullámos felszín (nyíl) jelzi, hogy ez a csont még növéseben volt

Traumás eredetű, vöröses színű elszíneződésű benyomatokként látható Schmorl-sérvek (nyíl) a csigolyák testének felszínén. Az „a” ábrán az alsó nyíl a sérv már gerincvelő irányába is kiszakadt részét mutatja

A lehetséges populáció szintű életmódbeli különbségek feltárása érdekében a traumás elváltozásokat is vizsgáltam. A csontokon látható sérülések típusa, külleme és elhelyezkedése sokat elárulhat az adott egyén(ek) vázrendszerét érő környezeti hatásokról (pl. az élőhely fizikai tulajdonságairól, a személyek közötti erőszak meglétéről vagy hiányáról, foglalkozás- és életmódfüggő tevékenységekről). Mivel az elemzések eredményeinek kiértékelése jelenleg is tart, ezért – egyelőre még csak előzetesen, de – kijelenthető, hogy az Árpád-kori, jászok előtt a területen élt helyi közösségek körében magasabb arányban voltak jelen az erőszakos cselekményből származó sérülések, mint a későbbi népcsoportok esetében.

Az említett anyagon kraniometriai vizsgálatot is végeztem, azaz különböző méreteket felvéve számszerűen is jellemeztem az egyének koponyáinak formavilágát. A koponya formája genetikailag öröklődik, így ha különböző közösségeket az azokat reprezentáló egyéneken keresztül statisztikai módszerekkel összehasonlítunk, és közöttük ún. biológiai távolságot számolunk, akkor jobban megérthetjük, hogy ezeket a csoportokat milyen biológiai kapcsolat fűzi egymáshoz, ill. hogyan zajlottak a vándorlások a múltban. Az első számolási eredmények alapján Jászberény-Négyszállás I. lelőhely egyénei jobban hasonlítanak a Duna–Tisza közti térségben élő más, 11–15. századi közösségek tagjaihoz, míg Jászágó szignifikánsan különbözik tőlük.

A koponya adott méreteinek egymáshoz viszonyított arányértékeit (jelzőit/indexeit) is kiszámolhatjuk, mely, ha kevésbé kifinomult, mint a fentebb taglalt távolságszámolás, de szintén hasznos lehet. Segítségükkel kimutatható, hogy egy egyén vagy közösség mennyire illeszkedik bele egy adott korszak és térség embertani arculatába. Így például, ha az agykoponya hossz, szélesség és magasságértékeinek egymáshoz viszonyított arányát nézzük, akkor – ahogy azt korábban már Éry Kinga is leírta – az Árpád-kori helyi lakosságnak keskeny, közepesen magas és hosszú agykoponyája volt a Duna–Tisza közén. Az általam vizsgált Jászberény-Szent Pál-halom lelőhely férfi és női tagja is túlsúlyban közepesen hosszú, hosszú agykoponyával rendelkeztek. Négyszállás I. és Jászágó esetén viszont mind a két nemnél a rövidebb agykoponya dominál. Ez a jelleg egyébként a kunokra is jellemző, ha áttekintjük a velük kapcsolatos antropológiai leírásokat (ld. például Marcsik Antónia és Bartucz Lajos korábbi tanulmányait).

A felnőtt kori testmagasság vizsgálata egy hasznos kiegészítő adatsort adhat számunkra a populációtörténeti rekonstrukciók során. Ezt nagyrészt a genetikai háttér szabja meg, kisebb részben pedig a környezeti hatások (táplálkozás, fertőzések, szocioökonómiai háttér) is befolyásolhatják. Ha egy azonos földrajzi régióban, környezetben, hasonló körülmények között egymástól jelentősen eltérő testmagasságú csoportokat láthatunk, elképzelhető, hogy ez a különböző csoportok eltérő genetikai háttere miatt van. A doktori kutatásom adatsorából az látszik, hogy az Árpád-kori lakosságot reprezentáló jászberényi, és más Duna–Tisza közli lelőhelyek egyéneinek combcsontössze (mely

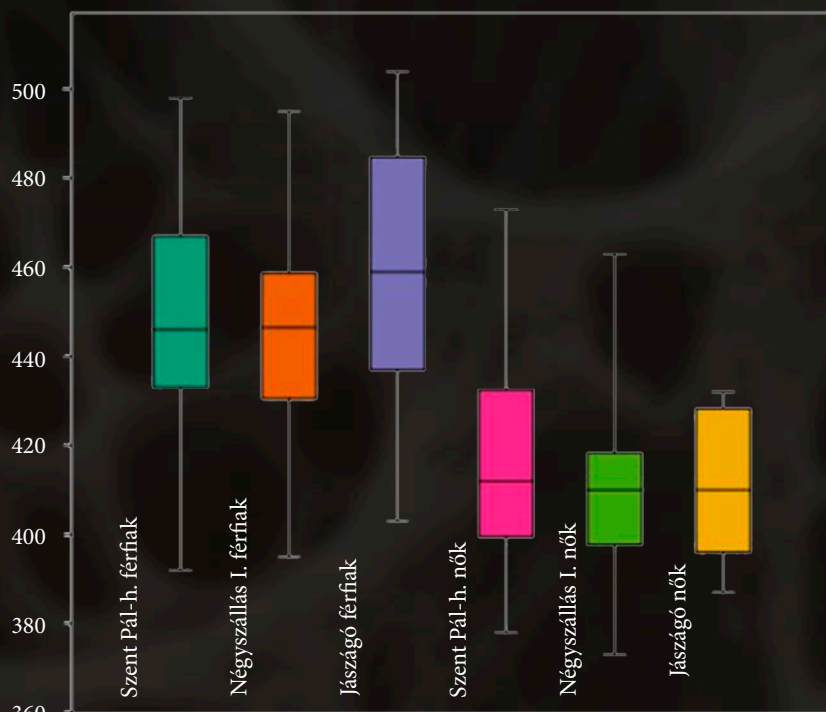

Felnőtt és gyermek combcsont

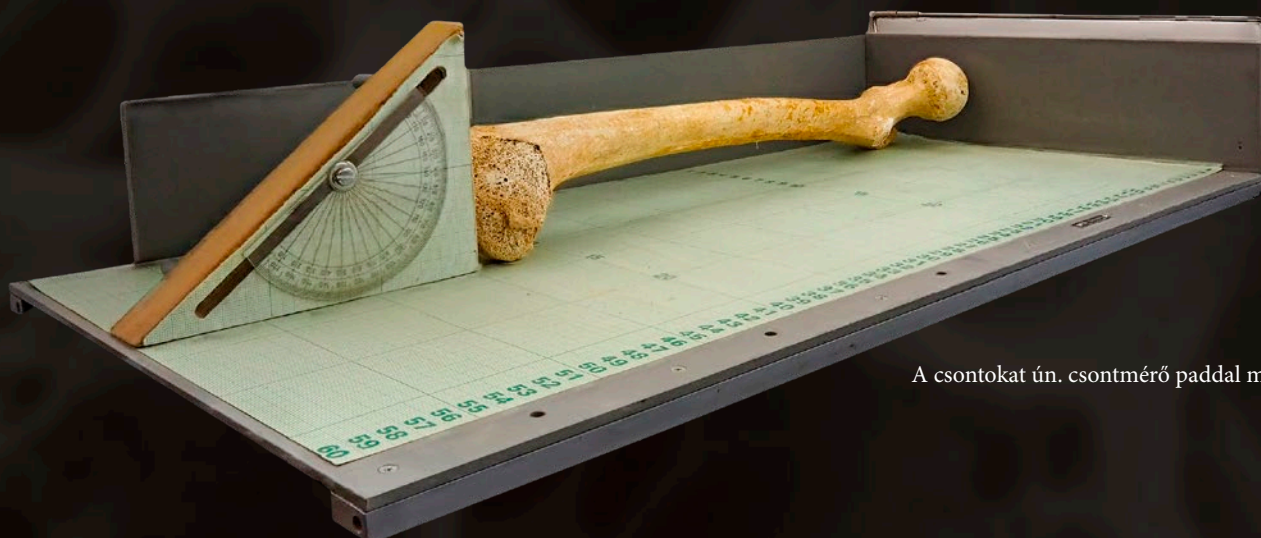

egyenesen arányos a testmagassággal) nem különbözik szignifikánsan a Jászágó és Négyszállás I. esetén mért értékektől.

Az eddigi eredményekből az látszik, hogy testmagasság tekintetében nincs különbség a korábbi Árpád-kori közösségek, valamint Négyszállás, és Jászágó egyénei között. Ez utalhat arra, hogy a bevándorló jászok forrásul szolgáló keleti közösségek testmagassága nem tért el jelentősen a Jászágóban élt magyar közösségektől, és/vagy arra is, hogy a Jászágóban mindkét népesség ugyanabban a környezetben, hozzávetőleg azonos körülmények között, hasonló életmódot folytatva élt. Fontos viszont kiemelni, hogy ezek a következtetések még a doktori adatok kiértékelésének első fázisából származnak, a későbbiek során ezek még kismértékben módosulhatnak.

A vizsgált lelőhelyek egyéneinek combcsonthossza mm-ben megadva

A csontokat ún. csontmérő paddal mérjük le

MARCSIK ANTÓNIA

42

A KÖZÉPKORI KUN ÉS MAGYAR NÉPESSÉG EMBERTANI JELLEMZŐI

I.

II.

I. Csengele-Bogárhát, 57. sz. sír, férfi, europo-mongolid típusú koponya: *a*, elölnézet *b*, oldalnézet

II. Nagykamarás-Bánkút, nő, europid típusú koponya: *a*, elölnézet *b*, oldalnézet (fotó: Balázs János)

A Magyarországon megtelepedett kunok embertani arculatáról mindmáig nagyon kevés közlemény jelent meg. Az első antropológiai ismertetés Bartucz Lajostól származik 1923-ból, melyben a Karcag-Ködszállás pusztá lelőhely embertani anyagának vizsgálati eredményeit közölte. A Karcag határában fekvő Ködszállás pusztá az oklevelekben az 1500-as évek közepétől az 1600-as évek végéig kun településként szerepel. Az ásatás során 1923-ban a község néhány házhelyét, templomát és temetőjét tárták fel. Összesen 20 koponya, 5 csontváz és 15 egyén bolygatatlan csontvázának antropológiai vizsgálatára került sor. A szerző 17 esetben (13 férfi és 4 nő) állapította meg a testmagasságot: a férfiak termetének középértéke hozzávetőleg 164 cm, a nőké 150 cm volt. A vizsgált koponyák hosszúság-szélességi indexe alapján két nagy, ezen belül pedig további két kisebb csoportot különített el. Ő az első típust nevezi „kun” típusnak (ezt rövid, feltűnően magas agykoponya jellemzi, a homlok szintén magas és széles, az arckoponya közép-széles és inkább alacsony). Mongolid vonás viszont nem észlelhető ezeken a koponyákon, legfeljebb elmosódva. A második típusra jellemző a nagyon rövid agykoponya széles homlokkal, a közép-széles arckoponya, a széles és lapos orrgyök, lapos arci résszel. E típus gyaníthatóan a kunok tősgyökeres, ősi eleme lehetett. Ilyen típusú koponyák kerültek elő olyan lelőhelyekről is, ahol történelmileg kimutathatóan besenyők (is) éltek, ezért ezt a típust Bartucz Lajos „besenyő” típusnak nevezte el. Szerinte a nagykunsági kunok között számos besenyő is lehetett. A harmadik típusra a mérsékelt hosszú agykoponya, a domború homlok, az alacsony koponyatető és a magas, keskeny arckoponya a jellemző, lehetséges, hogy ez a jászokhoz köthető típus. A negyedik variáns pedig szintén mérsékelt hosszú koponyájú, de futó homlokú, az arckoponya meglehetősen keskeny, magas. Bartucz szerint ez a karakter egészen biztosan valamilyen idegen etnikumot takar

Egy másik, a témában jelentős közleményben Gáspár János adatai alapján Banner János (korábban a szegedi, majd a pesti egyetem régészprofesszora) a nagykamarásbánkúti kun női csontvázat jellemezte. Szerinte a kun hölgy agykoponyája közepesen hosszú, az arckoponyája viszont hosszú és közepesen magas. A koponya és a hosszúcsonatok újramérése és értékelése nemrégiben azonban némileg módosította a fenti tanulmányban megjelent

adatokat. Így az agykoponya inkább közepesen hosszú és közepesen magas. Ráadásul az is kitűnt, hogy a hosszú koponya a nyakszirt laposságával párosul. Így a kun hölgy koponyája típusát tekintve az europid formakörbe sorolható, ugyanakkor fogazata az ún. mongolid dentális komplexumot mutatta [itt a fogak olyan alaki variációiról van szó, amelyek az ázsiai eredetű lakosság fogazatán nagyobb gyakorisággal fordulnak elő – a szerk.]. A hölgy testmagassága 151 cm lehetett.

Az ugyancsak a kunokhoz köthető csengele-bogárháti lelőhelyen 1975-ben 37 sírt tártak fel, később pedig további 12 egyén csontváza került itt elő. Az ezeken elvégzett embertani vizsgálat tárgyát összesen 36 sírszámmal ellátott és 12 szórványlelet adta. Néhány évtizeddel később, a 2000-es évek elején az M5-ös autópálya nyomvonalának feltárása során, a terület közeléből újabb csontvázak kerültek felszínre. Ezek közül jelentős az 57. objektum elkülönülő temetkezése (a templom körüli temetőn kívül), illetve egy osszárium [azaz csontkamra – a szerk.], ami – legalább – 30 egyén összekevert csontjait tartalmazta.

A területen feltárt kis populációban voltak rövid, illetve hosszú koponyájú egyének is. A rövid koponya elsősorban a férfiak körében fordul elő, de megfigyelhető volt három nő esetén is. A rövid agykoponya széles arckoponyával párosul, és a nyakszirti nézet leginkább lekerekített. Szathmáry László biometriai vizsgálata négy férfi és két női koponya hasonlóságát mutatta ki. Típusmegoszlás szempontjából az europidok mellett a mongolidok és az ún. europo-mongolidok igen jelentősek. A mongolidokon belül a belső-ázsiai, az europo-mongolidokon belül pedig a turanid (közép-ázsiai) típus fordul elő. A hosszú agykoponyák száma kisebb. Arckoponyájuk is hosszú, a koponya körvonala felülnézetben általában ovoid, nyakszirtjük oldalnézetben pedig kifejezetten lapos.

A nemek között némi eltérés mutatkozik a típusösszetétel alapján: a férfiakat – egy kivételével – tehát rövid koponyával jellemezhetjük, mongolidok, europo-mongolidok, illetve europidok. Termetük 157–173 cm közötti. A nők koponyája változó, rövid és hosszú, típusösszetételük alapján valamennyi europid, termetük 148–157 cm közötti.

A csontokon megfigyelhető patológiás elváltozások arra utalnak, hogy a közösség két egyén kivételével nem szenvedett súlyosabb megbetegedésben. Az utóbbiaknál ízületi gyulladás, porckopás, bordatörések, valamint csonthártyagyulladás nyomát figyelhetjük meg. Néhány

gyermek koponyáján táplálkozási hiányosságra visszavezethető elváltozás fordul elő, és egy gyermeknél feltételezhető az angolkór is. Több esetben megfigyelhető az izomtadapási helyek megnagyobbodása, ami nehezebb fizikai munkavégzésre vagy eltérő életstílusra utal.

A csengelei közösség fogazati vizsgálatához 30 egyén állcsontja állt rendelkezésre. Az egyének közül végül összesen 7 mutatta a mongolid dentális komplexumot.

A genetikai vizsgálatok eredményeként elmondható, hogy a csengelei kun populáció nem volt egységes. Két genetikai elemet lehetett elkülöníteni, egy ázsiait, ami a kunok genetikai származására utal, illetve egy európai, amely vándorlásuk során olvadhatott a populációba. A csengelei kunok a legkisebb genetikai távolságot a mai finn, komi és török népcsoportokkal mutatták.

Az 57. számú – a csengelei közösségtől elkülönített temetkezésű – 25–30 éves férfi sírját az ún. kun vezéri temetkezésekhez sorolhatjuk. Koponyája a csengelei közösségen belül meglepő hasonlóságot mutat három másik személy koponyájával is. Agykoponyája rövid és magas, homloka közepesen széles, arckoponyája széles, a szemüreg közepes, az orr-régió szintén közepes. Termete 173 cm. Morfológiailag jellemzője a szögletes szemüreg, az alsó állkapocs szögletének kihajlása (ebből következően a szögletes arc), a kitöltött *fossa canina* (az ún. 'kutyaárok' – azaz egy bemélyedés a felső állcsont elülső felszínén), valamint az egyenes lefutású orrhát és a lapát alakú metszőfogak. Fogazata egyébként a mongolid dentális komplexumba tartozik. A karcsonjtján és a kulcsosonjtján lévő elváltozások a felső végtag intenzív használatára utalnak. Típusa szerint europa-mongolid: turanid (közép-ázsiai).

2004-ben került közlésre a Fejér vármegyei Perkáta (Perkáta I) község Kóhalmi-dűlő területén feltárt 11. századi 94 csontvázlelet embertani vizsgálata. Az elhalálozási életkorok és a nemek meghatározása alapján felállított demográfiai profil szerint csecsemők csontvázai itt nem kerültek elő. A gyermekek elhalálozása az 1–4 évesek között volt a legmagasabb, a férfiak általában 50–54, míg a nők 45–49 éves korban haláloztak el. Súlyosabb patológiás eset nem fordult elő. A metrikus jellegzetességek szerint a férfiak és a nők nagyon hasonló képet mutattak. Agykoponyájuk hosszú és keskeny, arcuk alacsony volt. Taxonómiaileg túlnyomórészt az europa, hosszú koponyájú típushoz tartoztak, de egy férfi és négy nő koponyáján néhány mongolid jelleg is fellelhető volt.

Perkáta I legközelebbi párhuzama Zalavár-Kápolna és Taliándörögd I. temetők népessége, ami arra utal, hogy a Dunántúl eme területén azonos jellegű népesség élt. Később azonban a falu elnéptelenedett. A 13. század végétől már egy új népesség érkezett a területre, akiknek a temetője Perkáta II néven jelenik meg a szakirodalomban. Az új népesség etnikailag a kun csoporthoz tartozott. A feltárt sírok száma 118. Halandóságuk a Perkáta I népességétől jelentősen eltérő, annál sokkal kedvezőtlenebb volt. A halálozási csúcs a nőknél már 15–19, a férfiaknál 45–49 év között észlelhető. E közösséget a kissé vastagabb, erőteljesebb csontfelépítés megkülönbözteti a Perkáta I népességétől. Koponyájuk szintén eltérő, nagyobb részben rövid és széles. Általában europa, de több esetben a mongolid típusösszetétel is megfigyelhető. Termetük alacsonyabb a Kárpát-medence hasonló korú népességénél. A férfiak a nőkkel ellentétben, a metrikus értékek alapján nem hasonlítanak egyetlen Kárpát-medencei mintára sem, s patológiás elváltozás is szokatlanul kevés a csontjaikon.

A fentiek alapján képet kaphatunk két kisebb (Karcag, Csengele) és egy nagyobb (Perkáta II) kun, illetve kun–magyar közösség csontvázleleteinek embertani jellegzetességeiről. A hosszú koponyájú egyének valószínűleg az Árpád-kori magyarsághoz kapcsolhatók, míg a rövid koponyával és mongolid karakterrel rendelkezők inkább a kunokhoz köthetők. Erre utalnak az oroszországi kipcsak/polovec (azaz kun) embertani anyaggal kapcsolatos közlemények is, amelyekben a koponya rövidegét, europa-mongolid, mongolid jellegét hangsúlyozzák. Hasonló eredményeket sejtet a kiskunhalasi kun–magyar (jórészt magyar) temetkezések (13–14. század) csontmaradványainak előzetes vizsgálata is.

Noha Magyarországon már több kun vezéri temetkezés is előkerült, ezek csontvázmaradványaiból csupán két egyén leírása került publikálásra: a Csengele-Bogárhát 57. számú sír férfitemetkezése és a Nagykamarás-Bánkút lelőhelyen előkerült női csontváz. A csengele-bogárháti koponya europa-mongolid típusprektuma egyértelműen utal a kun férfiak europa-mongolid, mongolid hovatartozására, míg ugyanez nem mondható el a bankúti női csontvázzal. A koponya europa jellegzetessége talán a kun nők típusainak az europa csoporton belüli különbözőségeire utal, ami megfigyelhető a csengelei, valamint a Perkáta II temetőben elhantolt nők körében is.

Kovács Szilvia

Egy kun hősi ének töredéke

A kunok török nyelvű népe, amely a 11. és 13. század között az Irtis folyó felső folyásától az Al-Dunáig terjedő steppe meghatározó hatalma volt, nem hagyott maga után írott forrásokat. Így csupán régészeti leleteik segítségével és más népek írott kútfőiből rekonstruálható a kultúrájuk. A belső írott források hiánya miatt ugyanakkor nehéz megismerni ennek a hosszú századokon át nomád életmódot folytató népnek az epikus hagyományát, akkor is, ha tudjuk, hogy története folyamán minden nép hozott létre ilyen műveket. Úgy tűnik azonban, hogy egy külső forrás szerencsére megőrzött egy olyan történetet, amely talán egy kun hősi ének töredéke lehet.

A forrás annak a kunokkal szomszédos hatalomnak, a rusznak a területéről származik, amellyel e nép kapcsolata a legintenzívebb volt a 11. és 13. század között. A töredék a 13. századi ó-keletiszláv nyelvű *Halics-volhíniai évkönyv* legszebb folklorisztikus része, és az 1205-ben meghalt Roman Msztyiszlavics (kb. 1152–1205) volhíniai és halicsi fejedelem tetteit dicsőítő részbe van beillesztve. A krónikás

Roman Msztyiszlavics fejedelem (1152–1205) ábrázolása egy 1568-as krónikában

Vlagyimir Monomah kijevi nagyfejedelem (ur. 1113–1125)

a fejedelmet, aki maga is harcolt a kunokkal, leghíresebb őséhez, a kunokon több alkalommal is győzelmet aratott Vlagyimir Monomahhoz (1053–1125) hasonlította, és így emelte be a töredéket a forrásba.

A történet szerint Roman fejedelem nagyapja (valójában ükapja), Vlagyimir legyőzte a kunokat (az évkönyvben: poloveceket). Ezért vezérük, Otrók a (kaukázusi) Vaskapun túli grúz földre menekült, de testvére, Szircsan a Donnál maradt, és halakból tartotta fent magát. Később, Vlagyimir halála után Szircsan az egyetlen bárdját, Ort elküldte a Grúz Királyságba fivéréhez, Otrokhoz, hogy hazahívja őt. Úgy tűnik, attól tartott, hogy a hívó szó nem lesz elegendő, ezért azzal bízta meg a bárdot, hogy daloljon Otroknak az énekeikből, és ha azok hallatán sem akar visszatérni, akkor szagoltasson vele ürömfüvet. És valóban sem a hívó szó, sem a dalok nem voltak hatással Otrokra, viszont amikor az ürömfű illatát megérezte, könnyekre fakadt, és azt mondta: „*Jobb hazai földben holtan feküdni, mint idegenben dicsőségben élni.*” Így végül Otrók visszatért a szülőföldjére, és tőle származik Koncsak, aki „*kimerte a Szulát, gyalog jár, és üstjét hátán hordja*”. Röviden ennyi az ének története.

Kezdjük vizsgálatunkat a történetben szereplő nevekkel. A részletben név szerint szereplő rusz fejedelmek (Roman és Vlagyimir) és a kunok csaknem mindegyike ugyanis olyan történeti személyek, akik más forrásokból is ismertek. Kivételt csupán a kun Szircsan és Or képez,

A kun sírokban is előforduló ürömfű

az ő nevük nem jelenik meg máshol. A történetet, amely szerint Otrók kénytelen volt a délorosz steppei szállásterületéről elmenekülni Vlagyimir Monomah hadjárata miatt, majd a fejedelem halála után visszatért a steppére, grúz források is alátámasztják.

Rátérve az ürömfűre (gö. *apszinthion*, *artemiszia*), fontos hangsúlyozni, hogy az a Bibliában általában a keserű, mérgező növényekre használt kifejezés, valamint a bűn és az átok (ahogy a bánat és a szerencsétlenség) szimbóluma is – tehát akár a keresztény rusz krónikás kitalációja is lehet ennek feltüntetése. Viszont az már a szövegből kiderül, hogy itt nem bibliai értelemben szerepel a növény, hiszen az otthonát elhagyó Otrókot szülőföldjére emlékezteti az illata. Emellett további három érv is alátámaszthatja, hogy az ürömfűnek eltérő jelentése lehetett a kunok kultúrájában. Egyrészt mert más török nyelvű nép, így az azeriek folklórájában is előfordul egy hasonló történet, amelyben egy gonosz padisah elől elmenekült gyógyító nem akart visszatérni az új uralkodó hívására, az bármilyen jutalmat is ígért neki, végül egy egyszerű pásztor az ürömfű illatával veszi rá a hazatérésre. Másrészt a Magyar Királyságban megtelepedő kunok sírjaiban is előfordul a növény. (A szintén török nyelvű kazakok és a kaukázusi kumükök mindmáig egyes kultikusként kezelt növényeket rontáselhárító célzattal tesznek a sírokba.) Harmadszor pedig az ürömfű neve az ó-keletiszláv nyelvű forrásban törökül (*jevsan*) szerepel. Tehát ezek alapján úgy tűnik, hogy a kunok számára is jelentőséggel bírt az ürömfű, és a feltételezett hősiének-töredék akár arra is utalhat, hogy a szülőföld, az otthon szimbóluma volt.

Otrók fia, Koncsak ugyancsak valós történeti személy, hiszen több alkalommal is előfordul a neve a ruszbeli évkönyvekben, és az *Ének Igor hadáról* című ó-keletiszláv hősköltemény kun főhőse is ő. Azaz ő volt a kunok egyik hadvezére, amikor Igor Szvjatoszlavics novgorod-sze-

verszkiji fejedelem (1151–1201) rusz serege vereséget szenvedett a kunoktól 1185-ben. Koncsakról a forrásunk azt állítja, hogy „*kimerte a Szulát, gyalog jár, és üstjét hátán hordja*”. A „*kimerte a Szulát*” rész általánosan elfogadott magyarázata, hogy az a győzelem szimbóluma, mert úgy értelmezhető, hogy a kun vezér „*odébb vitte*” a Szula folyót, amely a rusz és a kunok délorosz steppei területének természetes határát jelölte. Így ez a rész arra utalhat, hogy Koncsak győzelmei következtében jelképesen odébb került a határ.

Koncsak másik jellemzője, hogy „*üstjét hátán hordja*”. Ennek magyarázatát van, aki egy 19. században Arhangelszk környékén lejegyzett legendában véli felfedezni, amely elmeséli, hogy Koncsak és fivéréi jókedvükben kondérokkel dobálták egymást, tehát ez a mondatrész egyszerűen a kun vezér testi erejére utal. Azonban létezhet más magyarázat is. A különböző nomád népek körében az üstöknek főzőedényként betöltött funkcionális szerepük mellett szimbolikus és rituális jelentőségük is volt, és bizonyos esetekben ma is van. Az üst jelentőségét a stabilitás, az erő, a jólét szimbólumaként írott és régészeti források egyaránt alátámasztják. A néprajzi adatok alapján csaknem minden gabona-, tej- és húselüket üstben készítették. Pl. a kazakok, kirgizek még a lapos kenyерüket is ilyenben készítik.

A különböző méretű, alakú és eltérő deponálású szkíta, szarmata, alán és hun üstök jelentőségét éppen csak megemlítve rátérek a kunok régészeti kultúrájában ugyancsak meglevő üstök szerepére. A 12. század és a 14. század első fele közötti időszakból származó gazdag kun női és férfisírok jellemzői a kovácsolt vagy szegecselt bronz- vagy rézüstök. Az edényekben vagy azok közelében zömmel állatcsontokat (madár, juh) és faedények maradványait találták, amelyek arra utalnak, hogy áldozati ételmiszert vagy a túlvilági utazáshoz szükséges ételmet tároltak bennük. Az is lehetséges, hogy áldozati ajándékok bemutatására is használták őket, mielőtt a sírba helyezték volna őket. Mivel sok ilyen edényt nem lehetett főzésre használni, ezért csak szimbolikus jelentőségük lehetett. Azonban nem kizárólag temetkezési szertartásokhoz készültek, ezt ugyanis gyártási technikájuk, méreteik és változatos formáik bizonyítják. Találtak olyanokat is, amelyek koromnyomok vannak, ami arra utal, hogy ezeket áldozati ételek elkészítése mellett egyszerű főzésre is használhatták. Ezek alapján az üstöknek a kunok és más későbbi nomád népek számára egyaránt lehetett szakrális és profán funkciójuk is.

Svetlána Alekszandrovna Pletnyova
régész (1926–2008)

Visszatérve Koncsakra, a kun régészet nagyasszonya, Pletnyova szerint Koncsaknak, a nagy kun vezérnek hatalmas üstje lehetett. Ebből a hatalmas üstből – szimbolikusan – az egész népet el tudta látni, ezzel biztosítva annak egyben maradását is. Ugyanis a nomádoknál a vezetőnek biztosítania kellett népének a különböző javakat. Mongol kori párhuzamok alapján ezek szétszórására általában lakomákon került sor, melyek során a nagyobb tömeg számára üstben főzték az ételt. Ezeknek a lakomáknak, akárcsak a közös rituális étkezéseknek is, szimbolikus jelentőségük volt, hiszen hozzájárultak a vezetőhöz való lojalitás és a közös identitás megőrzéséhez, megerősítéséhez is.

Tehát Koncsak a történetben ugyan csak nagyon röviden jelenik meg, mégis jelentős alak: Koncsak hódító, nagy harcos és jó vezető. Ezek alátámaszthatják a kutatás azon álláspontját, hogy Koncsakhoz köthető a kun törzsek központosítási folyamatának kezdete.

Összefoglalásképpen úgy tűnik, hogy a történet egy kun hősi ének kivonata, és minden bizonnyal történelmi valóság az alapja. A kunoknak volt közös kulturális emlékezetük – ezt bizonyítja az énekmondó feladata, vagyis hogy énekével, majd az ürműfűvel azt idézze fel. Or, a bárd ennek az emlékezetnek sajátos hordozója, azaz ő a tudás felhatalmazottja. Ezért neki a közös kultúra egyik elemével, az énekekkel a steppén maradt népére kellett emlékeztetnie Otkot. Az ürműfűvel pedig ugyancsak a szülőföldre köthető emlékeket kellett felidéznie. A részlet azt bizonyítja, hogy az írástalan kultúrájú kunoknál a kulturális emlékezetet nem írott szöveg, hanem a szóbeliség tartotta fenn. Az énekmondó által énekelt dalok

Otk és a fia, Koncsak a kunok történetének jelentős szereplői voltak, és gyaníthatóan ezért foglalta nevüket népük kulturális emlékezete hősi énekbe. Már Sarukan, Otk apja is a kunok jelentős vezére volt a 11. század végén, 12. század elején. Azonban különösen Koncsak jelentősége lehetett nagy, ha figyelembe vesszük a források róla szóló adatait. Ezek alapján véli úgy a kutatás, hogy ő lehetett a kunok közötti központosítás folyamatának kezdeményezője.

voltak a közös emlékek hordozói, ahogy az ürműfű a közös múlt egyik legfontosabb elemére, a szent (?) térre utal. A tér lehetett olyan formában is szent, mint a szülőföld, de olyan formában is, ahogy a zsidó-keresztény kultúrában Palesztina szent vidéknek számít, ti. a dél-orosz steppe is az lehetett az elköltöző kunok számára. Hiszen ott voltak őseik sírjai és népük szent helyei.

Végül még egy kérdésre kell választ adni: hogyan és miért kerülhetett a rusz udvarba a rusz hősi ének? A kunok a ruszokkal nemcsak hadakoztak, de számos egyéb kapcsolat is volt közöttük: így kun harcosok gyakran álltak rusz fejedelmek szolgálatába, vagyis a krónikák akár maga is hallhatta az udvarban szolgáló kunok hősi énekeit. A történet pedig jó okkal került be Roman fejedelem dicséretébe: a fejedelem hadi tettei ugyanis dicsőbbek, ha az ellenfél nagyságát is kiemelik. Ezért kaphatott helyet a 13. század közepén még ismert kun hősi ének egy szláv nyelvű forrásban.

Az Ének Igor hadáról hősköltemény részlete a 15. századi Radziwill-krónikából

Divatcikk – kegytárgy – amulett?

48

Egy különleges csattípus a kun és jász viseletben

1. kép: A négyszállási I. számú jász temető 65. sírjában lelt csat (Jász Múzeum, a szerző fotója, illetve Selmeczi 1992, 106, II. tábla 26 nyomán)

A napjainkban közigazgatásilag Jászberényhez tartozó középkori Négyszállás területén több ízben zajlott régészeti kutatás. A négyszállási I. számú temető 13–15. századi sírjainak feltárása 1980–1983 között folyt Selmeczi László vezetésével. Az ásatás során napvilágra került 454 sír közül kiemelkedőek azok a temetkezések, amelyeket a Magyar Királyság területén letelepedő, korábbi hagyományait – így temetkezési rítusukat és bizonyos viseleti elemeiket – akkor még őrző jászoknak tulajdoníthatunk. Ezek közé tartozik a 65. sír is, amelyben egy apró vaskarikákból kovácsolt láncszövet töredékei mellett egy kerek csatot is találtak az eltemetett egyén jobb alkarja alatt (1. kép). A 3,5 cm átmérőjű, bronzból öntött, utólag reszeléssel is alakított, lapos csat profilált felületén tizenhárom jelből álló mintasor látható, amelyet „tamgaszerű” díszítésként írt le a korábbi kutatás. A 0,5 cm széles csattest egy 3–4 mm-es szakaszon pálcává vékonyodik, azonban az eredetileg ide rögzített csatpecsek nem maradt meg. A négyszállási I. számú temetőben még további két temetkezésből került elő egy-egy kerek bronzcsat, melyeket Máriára utaló M betűk és liliomok sormintájával díszítettek. A 65. sírban lelt csat sokáig egyedülállónak számított, azonban a közelmúltban újabb leletek váltak ismertté, ami indokoltá teszi a tárgycsoport áttekintését.

A legújabb példány egy töredék: egy csat kicsit több mint fele, ami a középkori Ágasegyháza területén végzett műszeres terepbejárás során került napvilágra (2. kép). A Fazekas András Kristóf és kollégái által közölt darab jelsora megegyezik a négyszállási leletével, ahogyan eredeti mérete is ahhoz hasonló lehetett. Ágasegyházát illetően fontos adat, hogy 1353-ban Csertán nembéli Karla fia István fia Kun János kun főember birtokába került az addigra elhagyott falu, ami ezt követően feltehetően kevert kun–magyar lakossággal bírt. Ágasegyházáról a régebbi és az újabb kutatások nyomán legalább öt, jelekkel, felirattal ellátott kerek csatról van tudomásunk.

Osztrák kutatók Claudia Theune vezetésével egy további teljesen ép, csupán a peckét nélkülöző csatot publikáltak (3. kép). A középkori Magyar Királyság északnyugati határvonalához közeli, Morva menti Drösing területéről származó tárgy Stephan Allerbauer magángyűjteményének részét képezi. A csat mérete, kialakítása, jelsora szinte teljesen azonos a négyszállási példányéval, csupán kisebb eltérések figyelhetők meg, leginkább a betűk pontozásában, apróbb részleteiben (4. kép) – ahogy az ágasegyházi darabnál is.

Tehát mindhárom tárgyon ugyanaz a tizenhárom (a töredéken ebből nyolc) jel szerepel, ugyanabban a sorrendben. De vajon valóban tamgák (nemzetségjelek / birtokjelek) jelennek meg ezeken a tárgyakon? Ha mégis feloldható, akkor milyen értelemmel bírhat a csatokon látható jelsor? Kifejezetten kunok és jászok számára készített tárgyról beszélhetünk? Ezen kérdések megválaszolásához érdemes röviden összefoglalni a feliratos kerek csatokról összegyűjtött eddigi ismereteinket.

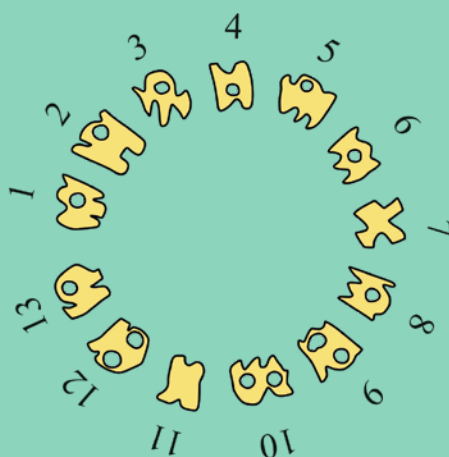

2. kép: Csattöredék a középkori Ágasegyháza területéről (Kecske-méti Katona József Múzeum, fotó: Kiss Béla – Pánya István jóvoltából)

3. kép: A drösingi csat (Stephan Allerbauer gyűjteménye, fotó: Institut für Urgeschichte und Historische Archäologie, Gabriele Gattinger – Claudia Theune jóvoltából)

A kerek csatok jellegzetes elemei a 12–15. századi viseletnek, a tárgyípus virágkora a 13–14. századra tehető, hazánk területén főként a 14. században, annak is leginkább a középső és utolsó harmadában voltak jelen. Használatuk számos európai területen kimutatható, eredetileg feltehetően németföldön jelenhettek meg. A feliratos kerek csatok fő elterjedési területe Franciaországtól Oroszorszáig, illetve Finnországtól Montenegróig terjed. Hatházi Gábor és Fogas Ottó gyűjtését az újabb adatokkal kiegészítve Magyarországról eddig 37 példány ismert 24 lelőhelyről, Kárpát-medencei viszonylatban 48 darab 29 lelőhelyről. Bizonyos, hogy a fémdetektoros kutatásoknak köszönhetően vannak és lesznek újabb példányok is, melyek még nem kerültek a nyilvánosság elé. A kerek csatokat gyakorta a felső ruházat, illetve a köpeny összefogására használták, viselőik között egyaránt lehettek férfiak, nők és gyermekek is, bár a Kárpát-medencében gyakrabban kerülnek elő női temetkezésekből. Némileg a tárgyak viselési módja is eltér, ugyanis az itteni példányokat többnyire a medence és az alkar környékén találták meg, ami alapján inkább az öv tartozékaként hordhatták őket. A feliratos kerek csatokon általában vallási tartalmú szövegek, antik idézetek, különálló betűk vagy egyéb feliratok olvashatók, az esetek többségében latin, német vagy angol nyelven, jellemzően gótikus betűkkel írva. A kutatás ezt a tárgyípusú „Ave Maria-csatnak” is szokta nevezni, mivel egy széles körben elterjedt csoportot alkotnak azok a darabok, amelyeken az

4. kép: Felül a drösingi csat jelsora fotó alapján ábrázolva, alul a négyszállási csat feliratának kiterített rajza – a jelek a csatpecek rögzítési helyétől indulva sorszámozva (a szerző rajza, illetve Fogas 2009, 172, 4. kép 2 nyomán)

Angyali üdvözet kezdete, illetve hosszabb-rövidebb részlete olvasható. Jellemzően a csatpecek rögzítési pontjától indul a szöveg, ami gyakran kereszttel kezdődik, de olykor a szavakat vagy betűket is kereszt, liliom vagy egyéb motívum választhatja el egymástól. Külön meg kell említenünk azon csatok csoportját (jelenleg 8 db ismert), amelyeket rovásjelekkel láttak el. Ezek érdekessége, hogy eddig többségében kunokhoz köthető leleghelyekről kerültek elő, feliratuk pedig ugyancsak vallási tartalmú szöveggént oldható fel.

Mindezek után joggal merül fel annak lehetősége, hogy a négyszállási, illetve az Ágasegyházán és Drösingben lelt példány esetében a többi feliratos kerek csathoz hasonló jellegű szöveget, vagyis a jelekben gótikus betűket sejtünk, amiket talán egy kevésbé ügyes kezű vagy írástudó személy készített. Ezen a három csaton erősen torzult, olykor kétségesen meghatározható jelek / betűk láthatók, de ezeket egymással összevetve, illetve a többi feliratos csat szövegét, vagy a különböző jellegű 14. századi feliratoknál használt betűkészletet áttekintve (5–6. kép) több jelben is felismerhetővé válik egy-egy betű. A csatpecek rögzítési helyétől sorszámozva a jelek feltételezhetően a következőképp azonosíthatók (4. kép): 1, 6, 8, 10 – M; 2, 5 – A; 3, 13 – R; 4, 11 – I; 7 – X; 9 – B; 12 – E. Leginakább a 3, 7, 9, 10, 12-es jel azonosítása tűnik egyértelműnek a párhuzamok alapján. Hozzá kell tennünk, egyébként sem mindig problémamentes a szöveg elolvasása, mivel a

feliratos kerek csatoknál gyakori a rövidítés alkalmazása, a betűk kihagyása, de az elírás és a betűk formájának szövegen belüli variálása, vagy épp rontása (betű tükrözött írása, a kellesténél kevesebb vagy több betűtalp stb.) sem példa nélküli – ahogy ezt a most tárgyalt három csatnál is tapasztalhatjuk (pl. az 5-ös betű esetében).

A betűket összeolvasva a MARIAMXMBMIER szöveget kapjuk, amelynek egy része egyértelműen rövidítés. A csatpecek rögzítési pontjával egyvonalban elhelyezkedő X valószínűleg egyfajta központi elválasztó elemként funkcionál, nem képezi a szöveg szerves részét. A felirat feloldásához és értelmezéséhez a különböző leleghelyekről ismert további csatok nyújtanak segítséget, melyek alapján két megoldás kínálkozik. Az egyik a gyakran feltűnő Angyali üdvözet. Ebben az esetben a következőképp rekonstruálható a szöveg, ami így viszonylag sok rövidítést tartalmaz, és az imádság kezdő sorait idézi latinul:

[AVE] MARIA [GRATIA PLENA, DO]M[INUS] X [TECU]M
B[ENEDICTA TU IN] M[UL]IER[IBUS]

Ave Maria, gratia plena, Dominus tecum, benedicta tu in mulieribus

Üdvözlégy Mária, kegyelemmel teljes, az Úr van teveled, áldott vagy te az asszonyok között

5. kép: Az angyali üdvözet szövege padlótégglákból kirakva a főoltár előtt – Kloster Zinna, Németország, 13–14. század (fotó: Pfrn. Madeleine Langhans, Evangelisches Pfarramt Luckenwalde & Kloster Zinna – Evangelische Kirchengemeinde Luckenwalde & Klosterkirche zu Zinna, CC BY-SA 3.0, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=12369503>)

Hasonlót olvashatunk egy mindkét oldalán feliratozott európai csaton is, ahol az előlapon + AVC : MARIA : GRACIA : PLENA : DOMINUS, a hátlapon ECUM : BENEDICTA : TU : IN : MULIENRIB felirat kapott helyet. Ennél is megfigyelhetők pontatlanságok a helyesírás és a betűk vonatkozásában. Egy másik lehetőség, hogy a szöveget német nyelven írták, ahogy erre a magyarországi leletanyagban is több példát találunk. Ez alapján feloldva a rövidítéseket talán az alábbi könyörgést rejtheti a felirat:

MARIA M[EINE] X M[UTTER] B[ITTE HILF] MIER
 Maria, meine Mutter, bitte hilf mir!
 Mária anyám, kérlek, segíts nekem!

Hasonló jelentéssel bíró, HILF+MARIA+MER+T – Hilf Maria mir du! – azaz (Te) segíts rajtam, Mária! felirattal ellátott csatot több Kárpát-medencei lelőhelyről is ismerünk (6. kép).

Mivel a Kárpát-medencei feliratos kerek csatok eddig többségében kunokhoz, illetve jáászokhoz köthető lelőhelyeken kerültek elő, Fogas Ottó felvetette, hogy a tárgyípus 14. század második felére tehető, jáászok és kunok lakta területeken való feltűnése a körükben végzett utolsó térítési hullámmal hozható összefüggésbe. Kétségtelenül megfigyelhető ez a dominancia a jelenleg ismert magyarországi példányok lelőhelyeit áttekintve, azonban

maga a tárgyípus viselete számos területen és népnél kimutatható, ezért méltán nevezhetjük a korszak egyik „divatcikkének” is. Ugyanakkor ezek a feliratos darabok a rögzítő funkció mellett szimbolikus jelentéssel is bírhattak, így a keresztény térítés és vallásosság tárgyi emlékeit is láthatjuk bennük, de kun és jáász tulajdonosaik számára akár amulettként is szolgálhattak.

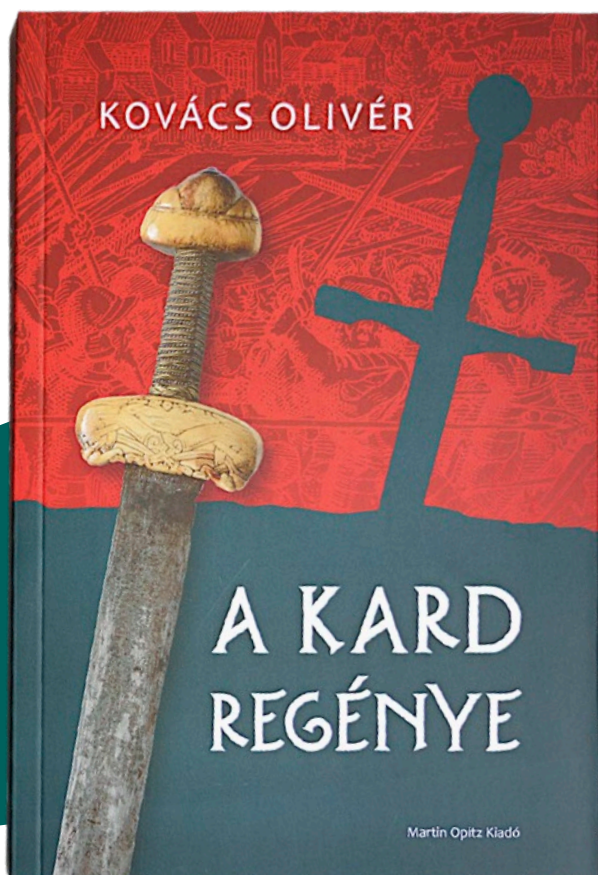

6. kép: +HILF+MARIA+MER+T felirattal ellátott csat Nosza-Hinga lelőhelyről (fotó Neda Dimovski cikkéből, Hét Nap 2023. 04. 04. LXXVIII. évf. 13. szám, <https://hetnap.rs/cikk/Varosi-Muzeum-Szabadka-A-honap-mutargya-Keso-kozepkori-csat-a-Nosza-Hinga-lelohelyrol-43212.html>)

Kovács Olivér

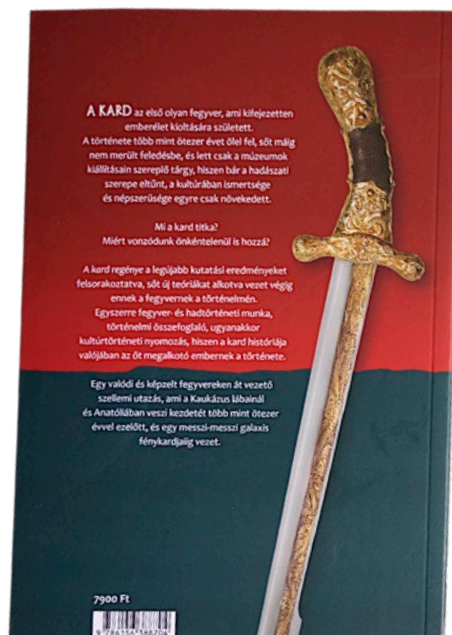
52

A KARD REGÉNYE: leletek és gyűjtemények

A Martin Opitz Kiadó gondozásában jelent meg Kovács Olivér tudományos ismeretterjesztő munkája, *A kard regénye*. A civilizációnkat végigkísérő fegyver teljes kultúrtörténetét bemutató könyvből régészeti és gyűjteményi részleteket mutat be a szerző cikke.

A kard több mint ötezer éves történetének bő negyötödét jobbra régészeti leletek idézik fel, gyűjteményi darabok (amelyek többnyire sosem voltak földben) leginkább csak az elmúlt néhány száz évből maradtak fenn. Leletként és családi ereklyeként is könnyen félreérthetjük szerepüket és történetüket, ám néhány szempontot szem előtt tartva valóban reális képet nyerhetünk ennek a páratlan fegyvernek a szerepéről az emberiség történelmében.

A kard első másfél ezer éve a leletek alapján (Kr. e. 3300–1600)

1. Novosvobodnaja – Kladi (Kr. e. 3300 körül)
2. Arslantepe (Kr. e. 3200–3100 körül)
3. Alaca Höyük (Kr. e. 2500 körül)
- 4–5. Samtavro és Lilo (Kr. e. 2300–2200 körül)

6. Beth-Dagon – Jaffa (Kr. e. 2000 előtt)
- 7–8. Kréta és Mükéné (Kr. e. 1800–1700 körül)
9. Kárpát-medence – Hajdúsámson, Téglás, Apa (Kr. e. 1650–1600 körül)
10. Stensgard (Kr. e. 1600 körül)

Egy emberöltővel ezelőtt még valamikor a Kr. e. 2. évezred elején kezdtük volna a kard történetét, azonban az elmúlt évtizedekben feltárt régészeti leleteknek köszönhetően manapság már másfél ezer évvel korábbra tehetjük ennek a fegyvernek a születését. A kezdet – ahogyan a folytatás is – azonban meglehetősen képlékeny: a jövőbeli újabb feltárások jelentősen módosíthatják, részben pedig át is írhatják ezt a jelenleg még ugyancsak foghíjas mesét.

A bronzkardok világa

Ám lássuk, mit tudunk most! Ismereteink szerint a jelenleg legkorábbra datálható kard a Fekete-tengertől keletre, a Kaukázustól északra került elő az oroszországi Novosvobodnaja település térségében, a Kladinak, azaz „Kincsesnek” nevezett lelőhelyen, egy kurgán [azaz temetkezési célra épített földhalom – a szerk.] feltárása során. Tehát ez a réz és arzén ötvözetéből készült,

A bronz három árnyalata. A visegrádi Mátyás Király Múzeum gyűjteményében lévő kardok eltérő színe a különböző összetételnek és a tisztítás módjának köszönhető (fotó: Kovács Olivér)

A böszörményi kincs néhány kardja a Hajdúsági Múzeum gyűjteményében (fotó: Kovács Olivér)

hatvanhárom centiméter hosszú, nyéltüskés, kétélű, tompa hegyű fegyver temetkezési melléklet volt. Ezt a kardot időben az anatóliai Arslantepe egészen más felépítésű, szúrásra is használható kardkollekciója követi (ezekre a kardokra a lelőhely módszeres, évtizedek óta tartó feltárása során bukkantak). Ugyanezen a régészeti lelőhelyen egy kicsit későbbi rétegben ugyanakkor felbukkant egy kladi típusú kard is temetkezési mellékletként, ami talán a két kultúra összecsapásáról és az északi, kaukázusi győzelméről is tanúskodhat a délebbi, anatóliai eredetű kultúra felett (egyéb leletek mellett).

A kard regényében igyekszem magyarázatot adni a kard megszületésének okaira, legfőként pedig arra, hogy milyen igény hívta életre az új fegyvert (következtetésem szerint egyébként a fegyver lóról történő használatának igénye), noha mind a kezdeti időszakból, mind az ezt követő évezredből egyébként kifejezetten kevés kardlelet-

A Szent Margit protosablya – a jelenlegi ismereteink szerint a pengét eleve íveltre öntötték (fotó: Kovács Olivér)

tel számolhatunk. Ebből a szempontból nagyon fontosak a Tbiliszi (Georgia/Grúzia) közelében feltárt kurgán-temetkezések, amelyek más anatóliai leletekkel együtt arról tanúskodnak, hogy évszázadokon át fejleszthették ezt a fegyvertípust. Idővel itt jelent meg a pengét erősítő gerinc is, aminek hála akár már egy méteresnél is hosszabb példányokat készíthettek. Végül a műkenéi civilizációban és Krétán árulkodnak „ősrobbanásról” az immár ún. ónbronoz anyagú leletek, majd a Kárpát-medencében készült bronzkardokkal kezdetét vette a fegyver európai virágkora is.

A kard történetének első harmada tehát már most is felvázolható, azonban az elkövetkezőkben remélhetőleg új leletek fogják majd szélesebbre nyitni a horizontunkat. A Kaukázus tágabb térsége régészeti szempontból csak sporadikusan ismert – akár Kis-Ázsia keleti része, Dél-Oroszország, Georgia és sorolhatnám –, mindemellett pedig az ott folyó kutatások sem jutnak el sok esetben a nemzetközi közlésig (már ha egyáltalán közlik őket akár saját nyelven is).

Avar sír feltárás közben Dél-Budán. Az erősen korrodált vaskard a halott jobb oldalán fekszik (fotó: Kovács Olivér)

Pedig a bronzkardok tekintetében kifejezetten szerencsések vagyunk, hiszen ez az anyag jól ellenáll az időnek. A kardokon idővel megjelenő patina védőréteget képez, vagyis a földbe rejtett – vagy oda került – tárgyak kifejezett épségben vésszelik át az évezredek.

A hun Attila Mars istentől származó kardjának a története is egy hegyével felfelé elföldelt bronzkard megtalálását meséli el.

A korszakban szerencsénkre gyakran rejtettek a föld alá „kincsleleteket”, vagyis fegyvereket, ékszereket, használati tárgyakat. Ezeket a régészeti kutatás depóknak hívja, amely depók egy részét már kifosztották az elmúlt háromezer év során, azonban így is maradtak még szép számmal a tudomány számára feldolgozható leletegyüttesek. Az emberiség fennmaradt bronzkardarzenálja imponáló méretű, hiszen ezres nagyságrendben ismerünk példányokat, ami lehetővé tette és teszi az egyes típusok elkülönítését és periodizálását is.

A vaskardok világa

Pusztán a leletek szempontjából drámai következménnyel járt a bronz leváltása a sokkal elterjedtebb vasra a kardok tekintetében. Ennek az oka az új anyag sokkal kedvezőtlenebb korróziós tulajdonsága. Míg a bronz szinte minőségromlás nélkül állja az idő vasfogát (?), addig a vastárgyakat szinte „megeszi” a föld.

Bár sok bronzkardot ismerünk, még most is érhetnek minket meglepetések. Ezek néha nem is feltárásokból, hanem múzeumi gyűjteményekből kerülnek a látókörünkbe. Ilyen az az ún. Riegsee-típusú fegyver, amelyre *A kard regénye* anyaggyűjtő fázisában a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében bukkantam Mozsolics Amália ötven évvel ezelőtti közlése nyomán. A kard a 19. század végén egy dunai kotrás során került elő, s a pengéjének ívét több mint egy évszázadon át utólagos torzításnak tartották. Kezdeményezésemre a Nemzeti Régészeti Intézet laborja megvizsgálta a tárgyat, és végül azt valószínűsítették, hogy a kard pengéjét eredetileg is íveltre öntötték. Így ez a „protoszablya” évezredekkel előzte meg a korát. Ez az innováció valami miatt azonban mégsem terjedt el szélesebb körben. De ez a példány, a megtalálási helye okán Szent Margit protoszablyának nevezett fegyver mégis jól árulkodik a késő bronzkor újító, kísérletező szelleméről.

Ezüstszerelékű hun kori kard Kecskemét határából a Katona József Múzeum gyűjteményében

A Pest megyei Csörög határában a 19. század végén talált Karoling/viking kard a Tragor Ignác Múzeum gyűjteményében (fotó: Kovács Olivér)

Szankon feltárt, a tatárjáráshoz kötődő kardok a Katona József Múzeum gyűjteményében

Szankon feltárt, a tatárjáráshoz kötődő kardok a Katona József Múzeum gyűjteményében

Ennek megfelelően a bronzkort követően lényegesen kevesebb vaskori kardletről van tudomásunk. Természetesen ismertek preszkíta, majd szkíta, illetve kelta kardok is a Kárpát-medencéből, azonban ezek száma nagy valószínűség szerint alulreprezentálja a korszakbéli jelenlétüket. Erre a jelenségre igazán a római kor kardleletei mutatnak rá: *A kard regényében* egy tudományos alapú becslést is igyekeztem tenni arról, hogy a Római Birodalom fennállása során a viszonylag pontosan ismert létszámú hadsereg számára vajon hány *gladius* [római típusú rövidkardot – a szerk.], majd *spathát* [nehéz, hosszú, kétélű kardot – a szerk.] készítettek. A végül kijött többmillió gyártási szám árnyékában azonban mindössze százas nagyságrendben maradtak fenn római kardok.

Ugyanilyen rossz Európa szerte a kora középkor, a „kardok sötét középkorának” mérlege, amikor a korábban eredményes birodalmi minőség-ellenőrzés megszűnésével roppant ingadozó lett a kardok minősége. Nem véletlen, hogy az emberi kultúrtörténet legendás kardjainak többsége ebből a korszakból vált ismertté. Az Artúr király *Calibundjának* (ami később elfranciásodva az

Excalibur nevet kapta) mintát adó fegyver feltehetően egy kései, jó minőségű *spatha* lehetett, s a legendás Beowulf is többször forgatott „ókardot”. Az európai kardkészítés csak a Karoling-korban talált újra magára, amikor ismét egységesen jó minőségű fegyverek készültek az új kohászati eljárásoknak köszönhetően. Ennek az új kardnak a tárgyiasult marketingje Roland lovag *Durandalja*, amelyet mennyei eredettel tettek legyőzhetetlenné és ereklyék belefoglalásával „okosítottak fel”. Bár eddig javarészt Európa kardkultúrájáról volt szó, ebben az időszakban született meg az iszlám világ legendás kardja a *Zulfikár* is, valószínűleg összefüggésben a *saiif*, vagyis az arab kard minőségi felemelkedésével.

A Karoling kardokat gyakran viking kardnak is nevezik, s itt ismét a leletek számának torzító hatásával számolhatunk. A keresztény frankokkal ugyanis nem temették el a kardjaikat, nem úgy mint a pogány normann harcosok esetében, így pusztán a leletek száma alapján valóban Skandinávia irányába billen a mérleg nyelve, még ha a kar-

Parasztkardok, azaz messerek a Mátyás Király Múzeum gyűjteményében

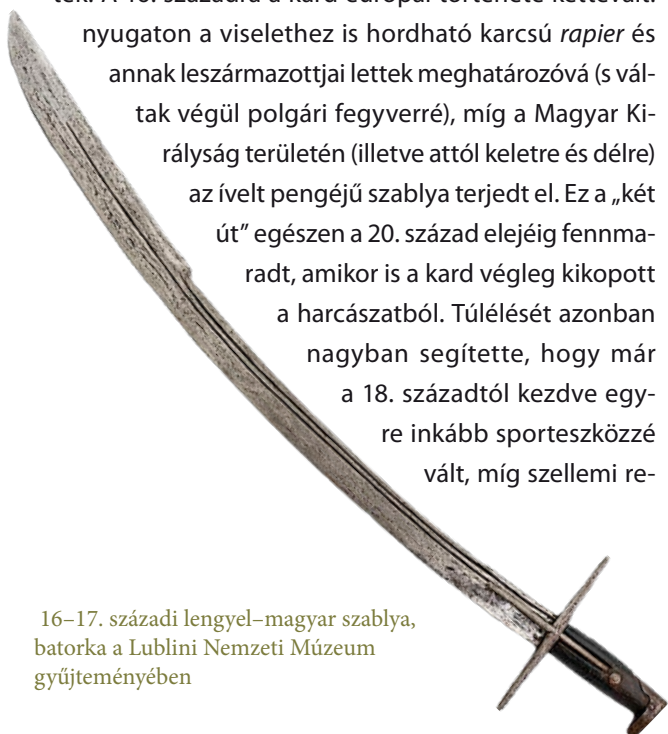

Luca Signorelli 1477 és 1480 között készült, Szent Pál megtérését ábrázoló falképe a loretoi bazilikában. A szereplők spada da latokat viselnek

dok egy részét nem is a fjordoknál, hanem a Rajna menti műhelyekben kovácsolták ki.

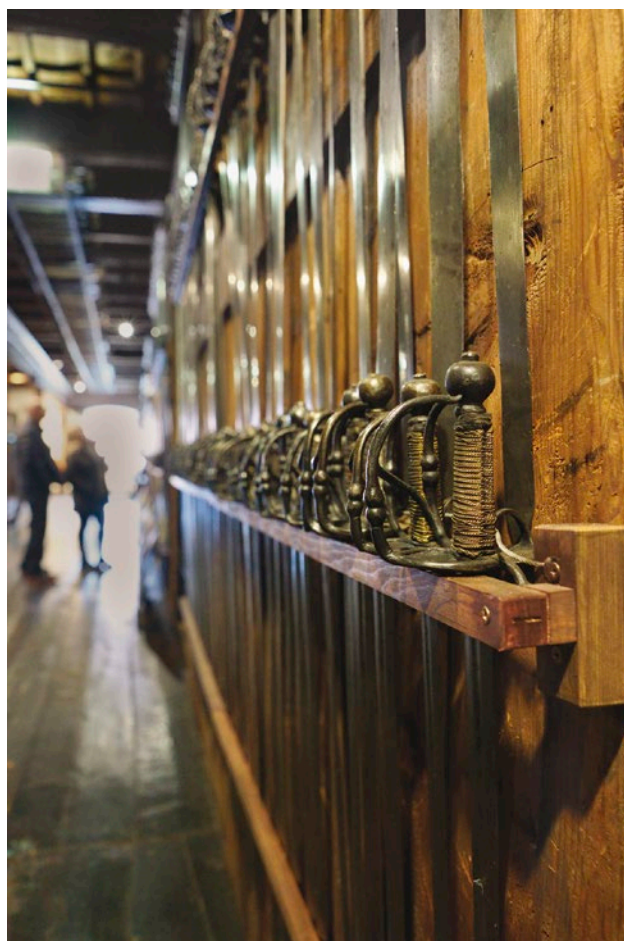
A klasszikus középkorból már nagyobb számban maradtak fenn ugyan kardok, azonban a kutatás sokáig elsősorban az egyenes, kétélű pengékre koncentrált, holott már a 14. századtól kezdve (de talán korábban is) meghatározó jelentőségűek lehettek az egyélű, változatos formájú *messerek*, *falchionok* is a csatatereken – nálunk ezt a típust parasztkardként vagy parasztkésként ismerték. A 16. századra a kard európai története kettévált: nyugaton a viselethez is hordható karcsú *rapier* és annak leszármazottjai lettek meghatározóvá (s váltak végül polgári fegyverré), míg a Magyar Királyság területén (illetve attól keletre és délre) az ívelt pengéjű szablya terjedt el. Ez a „két út” egészen a 20. század elejéig fennmaradt, amikor is a kard végleg kikopott a harcászatból. Túlélését azonban nagyban segítette, hogy már a 18. századtól kezdve egyre inkább sporteszközzé vált, míg szellemi re-

16–17. századi lengyel–magyar szablya, batorka a Lublini Nemzeti Múzeum gyűjteményében

neszanszát a romantika, majd a történelmi regények és a mozifilmek alapozták meg.

Világszerte jelentős azoknak a kardoknak a száma, amelyek gyűjteményekben maradtak fenn. Fontos azonban tudni, hogy ezek a fegyverek többnyire nem reprezentálják az adott korszak jellemző kardjait, hiszen általában az átlagtól jelentősen eltérő minőségű darabokat gyűjtötték az arisztokraták. Vagyis a damaszkuszi és toledói pengék, a díszes aranyberakások, drágaköves markolatok alapján éppúgy lehetetlen feldolgozni a kard történetét, mintha a magyar autózás történetét, mintha a magyar autózás történetét a hazánkban forgalomba helyezett Rolls-Royce-ok, Ferrarik és Porschék alapján akarnák megírni. Az összefüggésekhez sokkal nagyobb segítséget adnak a klasszikus fegyvertárak, például a grazi Landeszeughaus, amely a késő középkor és leginkább a kora újkor harminckétezer tárgyból álló arzenálját tárja a látogatók elé.

A grazi fegyvertár részlete (fotó: Kovács Olivér)

Soós Eszter – Juhász Lajos

RÓMAI LUXUS – DARABOLVA

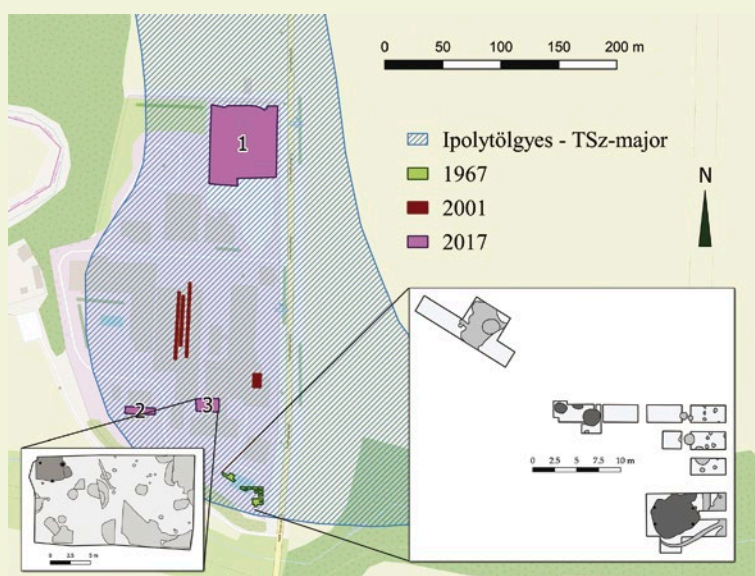
Provinciális előkelők reprezentatív leletei egy germán lelőhelyen

58

2017-ben Ipolytölgyes határában fémkeresős kutatások során olyan római fémtárgyak töredékei kerültek elő, melyek eredetileg a római provinciális társadalmi elitréteg fényűző életmódjához tartozhattak. Az összecsucskozható asztalláb és a díszes bronztál darabja azonban egy germán település területén került napvilágra. Honnan származhattak a tárgyak, és mi lehetett a szerepük a barbár vidéken?

Ipolytölgyes-Tsz-major. Régészeti feltárással kutattott felületek a lelőhelyen (a római kori jelenségek sötétszürke színnel kiemelve)

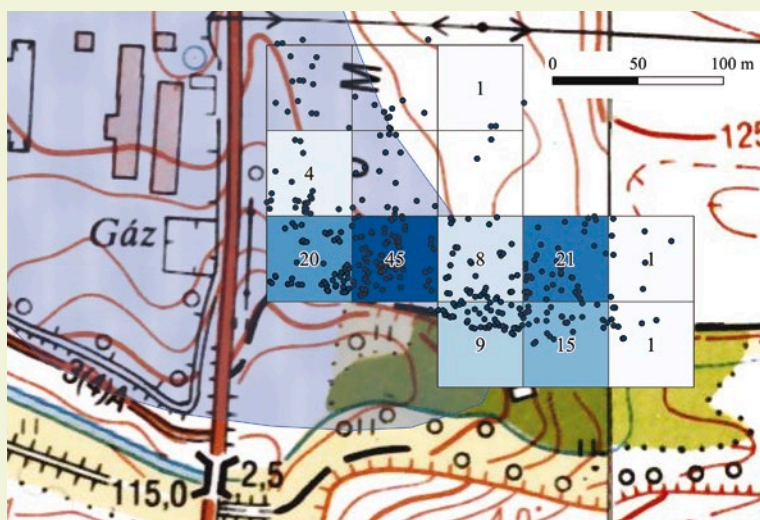
Az Ipoly mentén a római korban a nyugati germán eredetű kvádok telepedtek meg. A kvád csoportok a Kr. u. 1. századtól a 4. század végéig sűrűn népesítették be a mai Szlovákia nyugati részének patak völgyeit és lankás dombhátaikat. A Kr. u. 166–180 közt zajló markomann–szarmata háborúk, melyek során germán és iráni csoportok is Pannonia provincia területére támadtak, jelentősen átrendezték a barbár települések hálózatát is. A kvád csoportok ezután jelentek meg Észak-Magyarország területén, jellemző kerámiaformáik egészen Miskolc térségéig megtalálhatóak. Terepbejárási adatokból tudjuk, hogy településeik sűrű hálózatot alkottak a gazdálkodásra alkalmas, vízfolyások melletti dombháton.

Ipolytölgyes-Tsz-major lelőhely már régóta ismert volt a régészeti kutatásban. Az Ipoly keleti és a Cserge-patak északi partján az újkőkorból, a bronzkorból és az Árpád-korból is megtelepedtek, a legismertebb azonban a római kori település. Régészeti feltárással mindeddig csak

kis felületeken történt a lelőhelyen. Az 1960-as években a helyi termelőszövetkezet, majd 2001 és 2017 során a lelőhely nagy részét jelenleg elfedő MONO-Ipolyfabric Kft. üzemépületeinek létesítése miatt vizsgálták meg régészek a területet.

A lelőhely keleti szélén 2017-től több alkalommal is végeztek szisztematikus, fémkeresős műszeres vizsgálatokat és terepbejárást a váci Traktor Ignác Múzeum munkatársai. Az 50x50 méteres négyzetekben végzett inten-

Ipolytölgyes-Tsz-major. A római kori leletanyag szóródása az intenzíven bejárt területen (töredékszám)

zív terepbejárásunk során gyűjtött leletek szóródása azt mutatta, hogy a római kori germán megtelepedés a Cserge-patak északi partját követte. A kutatások eredményeképpen a lelőhelyről nagyobb mennyiségű fémtárgy, fibula [ruhakapcsoló tű – a szerk.], valamint római érem vált ismertté, mint ahány eddig összesen publikálásra került a magyarországi kvád településterületről.

Az ugyancsak itt feltárt, két félig földbe mélyített épület típusa és az innen előkerült kerámia-leletanyag formái is megfelelnek a szlovákiai kvád települések jellemzőinek. Egy szép, színes berakással díszített korongfibula római eredetű, egy Rajna-vidéki műhely terméke lehet, s a Kr. u. 3. században kerülhetett a földbe. A 2. század végére és a 3. század első évtizedeire keltezhető településen előkerült római tárgyak gyakoriak más lelőhelyeken is a limes, azaz a római határvédelmi rendszer szomszédságában. A fémkeresős kutatás során gyűjtött fibulák többsége barbár eredetű. Az aláhajtott és oldalt hajtott lábú, egyszerű bronzfibulák igen elterjedtek voltak a 3. századtól a kvádok lakta vidéken, ahogy a számszeríjfibula is népszerű volt, nem csak itt, hanem az alföldi sík vidéket benépesítő, iráni nyelvű szarmaták körében is. Ugyanakkor ritka darab az a nagy méretű germán térdfibula, amely minden kétséget kizáróan északi eredetű ékszer. A kutatók e tárgy itteni feltűnését a markomann háborúk eseményei során történt népmozgásokkal hozzák összefüggésbe.

Az Ipolytölgyesen előkerült bronztüredékek között azonban nemcsak barbár típusok voltak, hanem olyan római tárgyak türedékei is, melyek meglehetősen ritkán kerültek a Barbaricumba. Így egy hengeres, tömör bronzfül vége állatfejet, valószínűleg macskafélét formáz. A türedék kis mérete ellenére pontosan meghatározható: egy ún. Eggers 83 típusú mély, hengeres római bronztál függesztőkariát tartó veretének egyik letrött darabja. A kézmosótálként

Római emailberakásos korongfibula a lelőhelyről (fotó: Orlik Edit)

Ipolytölgyes-Tsz-major, a feltárás során előkerült kerámialeletek

használt edény a dunai provinciákban főként a Kr. u. 3. század első felében volt gyakori. A germán Barbaricum-ban ettől az időszaktól kezdődően a római bronzedények kimondottan ritkák, a Dunától északra csak néhány Eggers 83 típusú bronztál töredéke ismert szórványként. Megjelenik viszont a típus sírmellékletként a Kr. u. 3. századi germán elit gazdag temetkezéseiben, „fejedelmi” sírjaiban, például a Zakrzów/Sackrau I. és III. temetkezésekben vagy Krakovany-Stráže II. sírjában.

A kutatás során előkerült, talán legimpozánsabb ipolytölgyesi darab egy római asztal összecukható lábát (tripus) díszítő bronzbüstöt. A 6 cm magas, erősen kopott felületű pasztika egy sapkát viselő, keleti ifjú portréja, hátoldalán a derékszögben megtörő akasztótaggal. A római három- és négylábú, összecukható asztalok a kora császárkorban áldozat bemutatására szolgáló füstölőtárolóként is funkcionáltak. A tripusok szerepe a Kr. u. 3. századtól megváltozott: gyártásuk Itáliából egyre inkább átkerült az északi provinciákba, ahol – ahogyan Pannoniában is – a provinciális elit étkezőhelyeiben, lakomáin hangsúlyozták a vendéglátók jólétét és gazdagságát.

A római tripusok barbár környezetben az Eggers 83 típusú bronzedényhez hasonlóan a Kr. u. 3. századi, gazdag elit temetkezéseiből ismertek, mint Mušov, Krakovany-Stráže, Ostrovany vagy Gommern. Germán települések leleteiként azonban a tripusok töredékei nem jellemzők. Érdekes, hogy a két Kárpát-medencéből ismert példány szintén a kvád településterülethez köthető. Egy borsodsziraki szórvány büszt mellett Szlovákiából, Cífer-Pácról, egy 4. századi germán rezidencia területéről került elő egy asztalláb töredéke. A rangos környezete alapján nem zárható ki, hogy az utóbbi tárgy a germán környezetben is asztalként funkcionált.

Ipolytölgyes-Tsz-majorból 34 érem is előkerült, mely jóval több, mint amennyi antik pénz a környező térség lelőhelyeiről ismert. A szegényes, ám izgalmas éremanyag egy darab kelta obolost is tartalmaz az ún. lant és triskelion [három spirál alakzat – a szerk.] típusból, amely Észak-Magyarországra és Dél-Szlovákiára jellemző. A 33 római pénz 4 db, a germán Barbaricum-ban leginkább elterjedt 2. századi denariusszal indul, amelynek fele korabeli hamisítvány. Ezek zöme a markomann háborúk során kerülhetett a germánokhoz, akik egészen az 5. századig is használhatták ezeket. Érdekes módon ugyanennyi sestertius is van a leletegyüttesben, amelyek jóval kevésbé gyakoriak a birodalmon kívül, csak a Baltikum-ban figyelhetőek meg nagyobb számban. A 8 db antoninianus típusú

Aláhajtott lábú fibulák és ún. szarmata típusú számszeríjfibula Ipolytölgyesről (fotó: Orlik Edit)

Germán térdfibula Ipolytölgyesről (fotó: Orlik Edit)

Ipolytölgyes, a bronzedény töredéke és Eggers 83 típusú tál rajza (Sedlmayer 2016 után)

Ipolytölgyes-Tsz-major, tripusbüoszt (fotó: Orlik Edit)

sú érme felét még viszonylag jó ezüstből verték, amelyek szintén ritkák a barbaricumban. A hazai anyagra sokkal jellemzőbbek a Kr. u. 260 utáni, már csak gyorsan lekopó, felületi ezüstözést tartalmazó darabok, amelyekből itt négyet találunk. A maradék érme mind 4. századi ún. AE3-as kisbronz. Zömük a Valentinianus-dinasztia idejére keltezhető, megjelenésük feltehetően az újabb, római-germán konfliktushoz kapcsolható. Ezt támasztja alá az is, hogy egyetlen darab származott a 350-es évek előttről, valamint, hogy egy ritka, Jovianus (Kr. u. 363–364) által veretett érme is feltűnik. Összességében tehát a lelőhely éremanyaga érdekes képet mutat, amely több ponton is eltér a hazai és távolabbi barbaricum anyagtól.

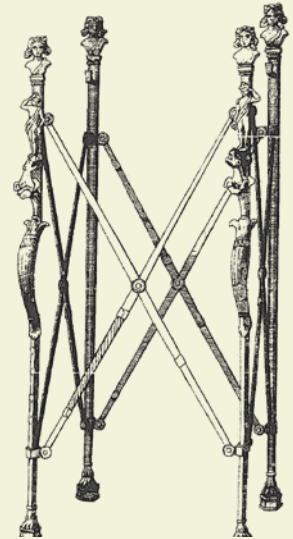
Az ipolytölgyesi leletek közül kiemelkedik tehát a bronzedény és a tripusbüsztt töredéke. Mindkét tárgy típus legnagyobb valószínűséggel a Kr. u. 3. század első felére keltezhető, ám nem lehet kizárni, hogy később, akár a 4. században is földbe kerülhettek. Kérdéses persze, hogy milyen események során kerültek ide, egy kvád településre.

A római bronzedények nagyon népszerűek voltak a germán területeken a Kr. u. 1–2. században, temetkezésekbe is gyakran kerültek mellékletként vagy urnaként. Barbaricumra exportjuk a markomann háborúk után azonban valószínűleg lezárult. Az ipolytölgyesi tárgyak kereskedelmi terméként nehezen értelmezhetőek, annál inkább, mert e típusok a társadalmi elit sírjain kívül nem jelennek meg a hétköznapi élethez köthető lelőhelyeken. Eredeti szerepükben való használatuk töredékes állapotuk miatt sem feltételezhető. Nem lehet kizárni, hogy a tárgyak Ipolytölgyesre egy, talán a provincián belüli eredményes fosztogatás zsákmányaként, akár ugyanarról a helyről kerültek germán tulajdonba, ahol feldarabolva csupán nyersanyag-utánpótlást nyújtottak a helyi fémművességhez. Ezt az értelmezést támaszthatja alá, hogy egy szintén a fémkeresős kutatás során előkerült római bronzszobrocska szándékos vágás nyomát viseli.

A germán Barbaricumban van rá példa, hogy a bronzedények – függetlenül attól, hogy eredeti kontextusukban kimondottan magas értéket képviseltek-e – nem csupán politikai kapcsolatokat vagy reprezentatív értéket, hanem egyszerű nyersanyag-utánpótlást is jelentettek.

A gommerni sírban talált összecsukható asztal rekonstrukciója (Quast 2009)

Tripusbüsztt Borsodszirákról (Tóth 2014)

Római bronzszobrocska töredéke Ipolytölgyesről (fotó: Orlik Edit)

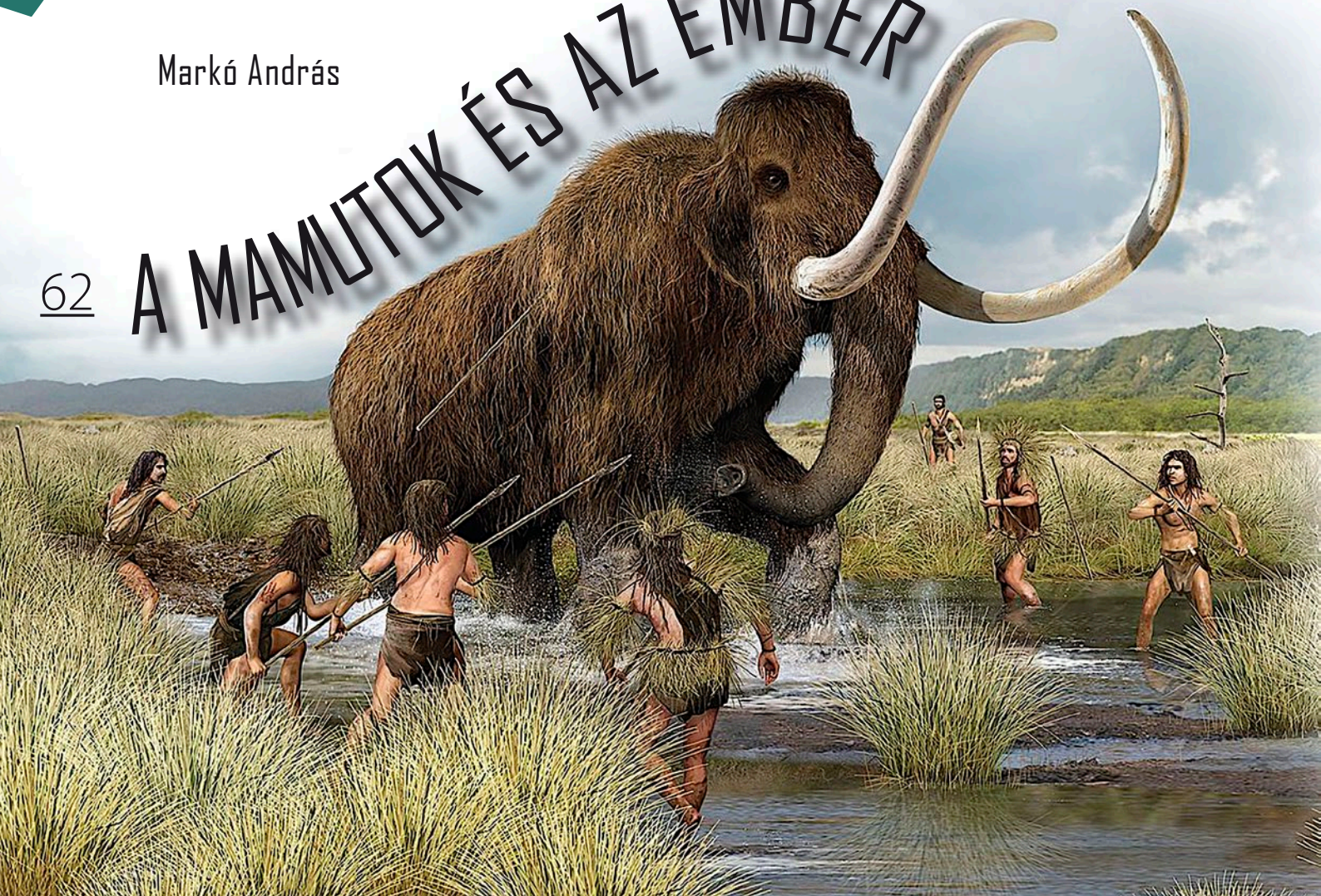

Tripus/quadripus lábtöredéke Cífer-Pác lelőhelyről (Varsik 2019)

Markó András

62

A MAMUTOK ÉS AZ EMBER

AZ ÉV ŐSMARADVÁNYA

A Magyarhoni Földtani Társulat 2015 óta minden évben szavazás útján választja ki a következő év ősmaradványát és ásványát. Az előbbi kategóriában az idei évre, azaz 2024-re a jégkor emblematikus állata, a gyapjas mamut (*Mammuthus primigenius*) kapta a legtöbb szavazatot. Mai tudásunk szerint a faj őse a 700–500 ezer évvel ezelőtti időszakban, a nevével ellentétben nem kizárólag sztyeppi környezetben élt „sztyeppi mamut” (*Mammuthus trogontherii*) volt. Ekkortájt, a földtani időrend szerint a középső pleisztocénben előfordultak elefántfélék a Kárpát-medencében is, leglátványosabb nyomuk talán a budai Vár-hegy barlangjában, az ún. Mamutfogas teremben megőrződött foglenyomat. A vár-barlangi lelet közelében a közelmúltban ember által megmunkált tűnő kavicsokat is sikerült találni.

Az egykorú, mintegy 300–350 ezer éves, de sokkal gazdagabb vértesszőlősi lelőhelyen előkerült nagyemlőscsontanyagban azonban mindössze egyetlen vasos combcsonttöredék tartozott sztyeppi mamuthoz. A korai emberek e régióban tehát inkább lovakat, szarvasfélét és bölényeket fogyasztottak.

A sztyeppi mamutok leszármazottai, az első gyapjas mamutok végül mintegy 190 ezer évvel ezelőtt tűntek fel Európában.

ŐRIÁSOK ÉS SÁRKÁNYOK

Az írott korok hajnalán élt emberek nemigen tudtak mit kezdeni a régen eltűnt elefántfélék korántsem ritkán előkerülő nagy méretű csontjaival és fogaival. Az *Odüsszeia* IX. énekében olvasható történet szerint az egyszemű küklópszok civilizálatlan, barlangokban élő, emberevő állattartók voltak, míg a 7. század elején élt

Mamutfog lenyomata a budai Vár-barlangban

Hésziodosz *Theogóniájában* („Istenek születése”) Uranosz és Gaia három óriás gyermekéből halhatatlan, emberfeletti erővel rendelkező fémműves vált – a későbbi évszázadokban nekik tulajdonították a műkénéi kor „cyclopsi” falainak felépítését. Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása szerint:

„...szeme egy nőtt csak mindnek, homlok közepében.
Éppen azért hívják őket Küklópsz nevezettel,
mert kerek egy szeme ült mindnek homlok közepében.”

Elképzelhető, hogy a küklópszok képzete mögött az elefántfélék koponyájának sajátos felépítése húzódik meg: a kis, alig észrevehető szemgödrök mellett egy hatalmas nyílás (valójában az orrüreg) uralja a koponya közepét. Mivel a Kr. e. 4. században élt makedón Nagy Sándor előtt élt görögök nemigen láthattak élő elefántot, az anatómiai tévedés érthető lenne, azonban a mitikus történetek ilyen racionális magyarázatát érthető módon nehéz lenne egyértelműen igazolni.

Mindenesetre figyelemre méltó, hogy a folklór kutatói – elsőként a népmesegyűjteményéről ismert fiatalabb Grimm testvér, Wilhelm – szerint a megvakított Polüphémosz története az Óvilág valamennyi kontinensének 25 nyelvén, több mint 200 változatban ismert, így összességében elmondható, hogy a motívum a Hérodotosz és Hésziodosz idejét megelőző korokban keletkezhetett.

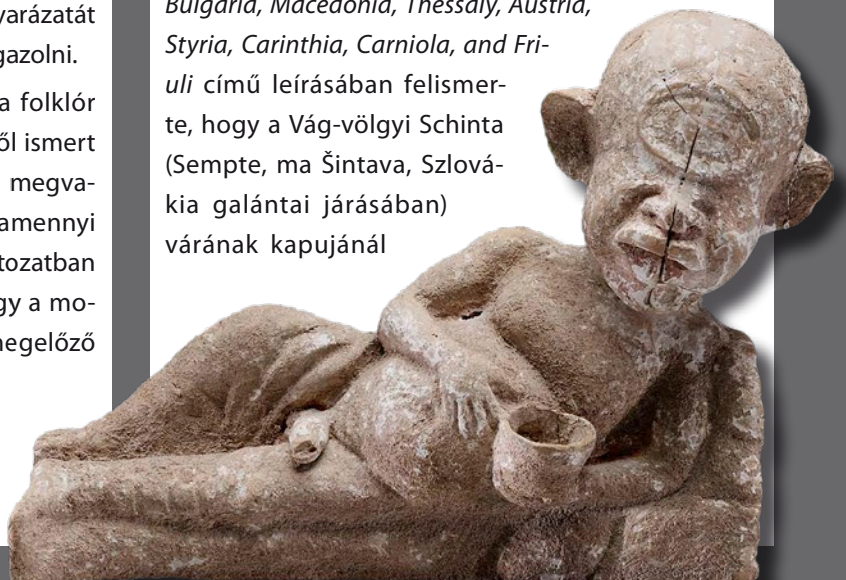
Polüphémosz ivóedénnyel Kr. e. 5. század vége – 4. század eleje, Boiótia (Museum of Fine Arts, Boston)

Elefántfélé, talán ember által megmunkált csonttöredéke a vértesszőlősi lelőhelyről (Dabasi András felvétele)

Az óriások mellett azonban a sárkányok is rendszeres szereplői a legendák homályába vesző időkről szóló történeteknek. A 19–20. században egy Pécs és Villány környékén zajló kútásás során komoly akadállyal, beton keménységűvé cementálódott nagy csontokkal kerültek szembe. A helyiek által *Drachensteinnek*, azaz „sárkánykőnek” nevezett, nehezen csákányozható réteget mai tudásunk szerint fosszilis elefántfélék természetes úton felhalmozódott csontjai alkotják.

Végül, még a 19. században is előfordult, hogy a napvilágra került nagy csontokat láncokra rögzítve helyezték el a városfalakon és templomokban. Edward Brown angol utazó azonban már 1693-ban megjelent *A brief account of some Travels in Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carniola, and Friuli* című leírásában felismerte, hogy a Vág-völgyi Schinta (Sempte, ma Šintava, Szlovákia galántai járásában) várának kapujánál

1845 táján Szolnoknál a Tiszából kihalszott, majd a pásztói városházán vasra vert mamut-combcsont. 1863-ban került az akkori Nemzeti Múzeum, a mai Magyar Természettudományi Múzeum Őslénytárába (Gaspárik Mihály felvétele)

lógó combcsont, borda és fog egy elefántféle állat maradványai voltak. Egy évszázaddal később a szintén angol Robert Townson már magától értetődően tudósított egy, a tatai Porhanyó-bányában előkerült 8-9 láb hosszú elefántagarról.

Csiszolt mamutfoglemez és egy őrlőfog a tatai 100 ezer éves lelőhelyről (Rosta József felvétele)

ÉKSZEREK ÉS MŰVÉSZET

A gyapjasmamut-maradványok és a belőlük készített eszközök és ékszerek az anatómiailag a mai emberrel megegyező korai *Homo sapiens* megjelenésével kezdődő ún. felső paleolitikum kezdete óta váltak gyakorivá a magyarországi régészeti környezetben. Ekkor megszorodtak a gyöngyök, faragott ember- és állatábrázolások, melyeket gyakran mamutagyból készítettek el. Bár a hazai leletanyag ebből a szempontból viszonylag szegényes, egy csüngő a híres bükki Istállóskői-barlang mintegy 38,5–37,5 ezer éves alsó rétegéből is előkerült.

Mamutagyból készített ember-oroszlán (Löwenmensch) ábrázolása a Sváb Alpokban fekvő Hohlenstein-Stadel-barlangból (Ulmi múzeum)

NEANDER-VÖLGYIEK ÉS MAMUTOK TATÁN

A Porhanyó-bánya egyébként Magyarország legkorábban felismert nyíltszíni őskőkori régészeti lelőhelye, ahol a mamutmaradványok felhalmozódása egyértelműen az emberi tevékenységnek tudható be. A legfontosabb itt előkerült lelet egy gondosan megmunkált és vörös okker nyomait viselő mamutfoglemez, melyet a feltáró, Vértes László az ausztráliai bennszülöttek totemisztikus „csurungája” nyomán nevezett el. Bár meglehetősen problémás a 20. században élt mai és a kereken 100 ezer éve élt egykori emberek elvont gondolatainak összevetése egyetlen, minden szempontból egyedi tárgy alapján, egyértelmű, hogy a tatai lelet legalábbis futó betekintést enged a Neander-völgyi emberek szimbolikus gondolkodásmódjába.

A pilisszántói kőfűlke 30–28,500 éves alsó kultúrrétegben előkerült, ugyancsak mamutagyarból készült, piskóta alakú tárgyat sokáig egy meglehetősen stilizált emberi ábrázolásnak, azaz idolnak tartottuk. A nagyjából egykorú ausztriai és morvaországi lelőhelyeken előkerült leletek nyomán azonban rekonstruálható a korszak jellegzetes gyöngytípusának a teljes készítési láncza az egyszerű hengeres mamutagyar pálcától a kész ékszerig. A pilisszántói leletet így már – mai felfogásunk szerint – egy átmeneti láncszemnek, azaz félkész gyöngynek határozhatjuk meg.

Mamutagyar csüngő, Istállóskői-barlang

vadászott állat, a magyarországi barlangokban inkább rénszarvasok és vadlovak csontjai kerültek elő. A Kárpát-medence nyíltszíni lelőhelyein ugyanakkor a leleteket magába ágyazó üledék kémiai összetétele miatt sokkal rosszabb az állatcsontok megtartása, így a vastkos mamutcsontok és agydarabok is széteső, mállott állapotban kerülnek elő.

Az Esztergomtól nyugatra, Bajót felett nyíló Jankovich-barlangban előkerült, sajnos erősen töredékes „létrás amulett” (Jankovich) szintén a Morva-kapuban fekvő Pavlov mellett feltárt mamutagyar leletekhez hasonlítható. Érdekes, hogy míg a morvaországi és alsó-ausztriai nagy telepeken a tataihoz hasonlóan a mamut volt a legfontosabb vagy leglátványosabb

Létrás amulett a Jankovich-barlangból

UTÓHANG

A mamutok véglegesen mintegy 17 ezer évvel ezelőtt tűnhettek el a Kárpát-medencéből. Utolsó képviselőiket az Esztergom melletti Gyurgyalag lelőhelyről és Szeged-Öthalomról, illetve sokkal bizonytalanabb adatok nyomán a budapesti Csillaghegyről ismerjük. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy mindhárom esetben régészeti lelőhelyről van szó, ahol az előkerült maradványok már nem a természetes környezet állatvilágát tükrözik, hanem egy ember által szelektált képet kapunk. Figyelemre méltó a németországi Gönnersdorf lelőhelyének az esete, ahol a nagyszámú rénszarvas- és különösen lócsont közvetlen keltezése 16–15 ezer év volt, míg a kevés mamutmaradvány vizsgálata 18–17 ezer éves korokat adott. Ez arra utalhatna, hogy a mamutok már eltűntek akkor, amikor a jégkori vadászok megtelepedtek a Rajna völgyének peremén, s e leletek a régészeti lelőhelyre a környéken véletlenül talált „óriáscsontként” kerülhettek be. A gönnersdorfi lelőhelyen azonban előkerült több száz, olykor művészi színvonalú ábrázolás is, melyet a helyi palakőzetre karcoltak az emberek. Ezek közül néhány felismerhetően gyapjas mamutot ábrázol, ami viszont egyértelműen mutatja, hogy a készítő bizonyosan ismerte ennek a fajnak az élő egyedeit is.

A nagy és veszélyes állatot azonban itt nem vadászták, így kijelenthető, hogy a régészeti lelőhelyeken feltárt állati maradványok nem feltétlenül alkalmasak az egykori fauna történetének rekonstrukciójára.

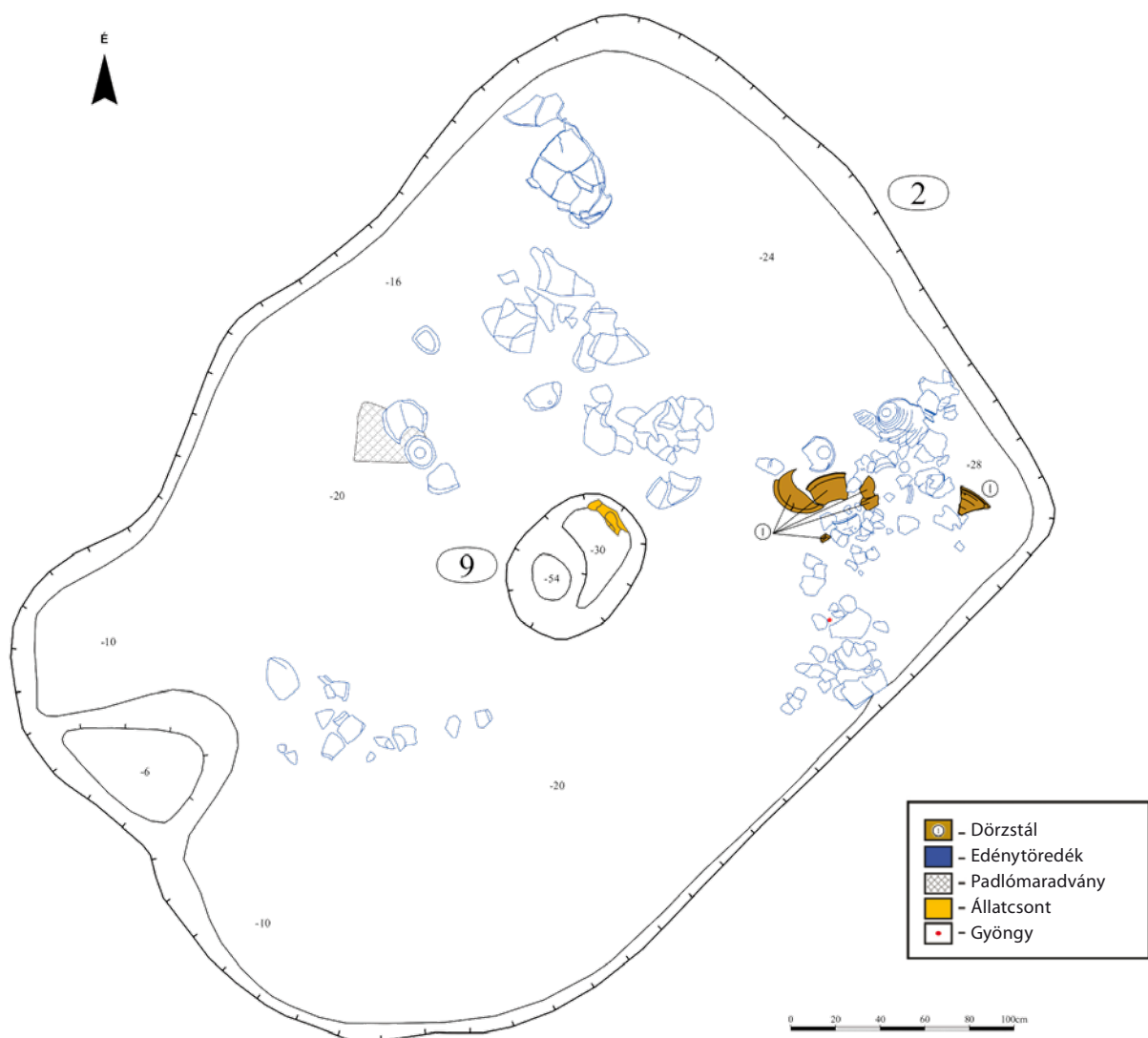

Sztankovánszki Tibor
Sóskuti Kornél
Herendi Orsolya

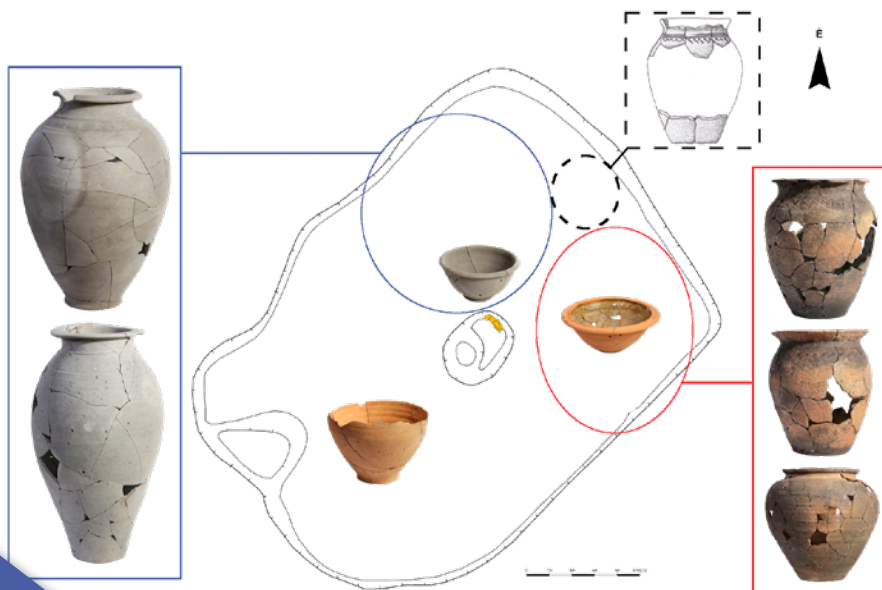
66

Egy antik háztartás edényei és a római étkezési kultúra újabb nyomai a Maros-völgyében Késő római kori „barbár” szarmata településrészlet Makón

Az Alföld római és kora népvándorlás korát felölelő mintegy négy évszázadnyi időszak emlékei rendkívül sűrűn megtalálhatóak a Duna-Tisza közén és a Tiszántúlon egyaránt. A 4–5. századi késő római időszak szarmata emlékei a Körös–Maros közén számos lelőhellyel képviseltetik magukat. Mindez a térség korszakban betöltött kiemelkedő szerepéről tanúskodik. Ezt alátámasztani látszik az a tény is, hogy az egyik legnagyobb 5. századi aranykincslet Hódmezővásárhely-Szikáncsról ismert. Ezekbe az évtizedekbe kalauzol el bennünket a következő sorokban bemutatott feltárás is.

A makói ipari park területére tervezett beruházás kapcsán 2022 januárjában a Magyar Nemzeti Múzeum, Nemzeti Régészeti Intézet munkatársai az előzetes régészeti dokumentáció (ERD) elkészítéséhez próbafeltárást végeztek a területen.

A próbafeltárást a régészeti érdekű területek régészeti érintettségének megállapítása, a régészeti lelőhelyek állapotának felmérése, jellegének, térbeli kiterjedésének és rétegsorainak megállapítása, a próbafeltárást követő megelőző feltárást esetén a veszélyeztetett források és a megelőző feltárási módjának és mértékének meghatározása vagy a lelőhelyek védelmi fokozatának megállapítása és osztályozása céljából végzett régészeti feltárást.

Az eredmények alapján kiderült, hogy az új épületek egy késő római kori (Kr. u. 4–5. századi) szarmata lelőhely emlékeit fogják veszélyeztetni/megsemmisíteni a megelőző feltárást elvégzése nélkül. Azon év áprilisa és júniusa között végül a Móra Ferenc Múzeum Régészeti Osztálya végezte el a teljes

felületű megelőző ásatást, melynek eredményeként összességében egy fél futballpályányi terület (4400 m²) került feltárássra. Sikeresen meghatározni az előkerült település délkeleti szélét, s azonosítottunk két földbe mélyített épületet, tizenegy tároló- és szemetesgödört, hat településkerítő és vízvezető árkot, valamint két temetkezést is.

A próbaásatás során a jelenségek között a 2. objektumban egy római mázas dörzstál és több más típusú edény töredéke feküdt, azonban ekkor a háznak még csak az északkeleti negyedét kutattuk meg. Az objektum teljes kibontására áprilisban kerülhetett sor, amikor is kiderült, hogy ez egy 4,5x3,3 méteres, ÉNy–DK-i hossz tengelyű, földbe mélyített épület volt. Szerkezeti felépítésére és pontos funkciójára csak kevés napjainkig megőrződött nyomból

A népi építészetben is jól ismert veremház vagy süllyesztett ház olyan földbe ázott lakóépület, amelynek járószintjét a földfelszín alá süllyesztették. Az ilyen épületeknek felmenő falazata egyáltalán nincs vagy csak az oromfalakra korlátozódik, a tetőszerkezet tehát a talajon ül. Elkészítésének módja rendkívül egyszerű, a verem kiásásából adódó földet egyfelől az oromzat vagy az alacsony hosszanti felmenő falak kialakítására használták fel, másfelől az épület közvetlen környezetét töltötték fel, hogy így oldják meg a csapadékelvezetést.

lehetett következtetni. Az épület padlójának közepén egy kerek, 20–25 cm átmérőjű, sekély oszlophely volt, ami minden bizonnyal az épület sátras tetőszerkezetét tartotta, olyan formán, hogy a szelemengerendák ehhez kerültek rögzítésre. A belső térből mindösszesen a padló sározott és döngölt felületének nyomokban megfigyelhető maradványait és egy érdekes leletegyüttest dokumentáltunk.

A próbaásatás során jól kirajzolódott, hogy a földbe mélyített épület padlóján több széttört edény egymáshoz illő darabjai helyezkedtek el. A ház feltárásának két üteme során az összefüggő edényréteget végül teljes egészében feltártuk. A leletek gondos terepi dokumentálása és begyűjtése

után sor került a restaurátorműhelybe szállításukra is. A kilenc azonosítható edényből a szakavatott szilikát restaurátori munka során végül nyolc edény került összeállításra és később kiegészítésre, melyek között főként az Alföldön készített szarmata főző- és tárolóedények szerepeltek, de a leletek sorát egy késő római provinciális eredetű konyhai edény is színesítette.

A makói edénykészletben több formai és funkcionális típusba sorolható lelet megtalálható. Előfordultak nagyobb tárolóedények, de asztali, valamint főzőedények egyaránt. Nagy méretükkel (magasságuk: 49,5 és 44 cm) kiemelkedik a két sűrű korongolt terménytároló edény, ún. hombár. A nyúlánkabb és a zömökebb hombárunk nyakának alsó részét is egy sorban besimított és matt téglalapok váltakozásából kialakított, jellegzetes késő szarmata mintakincs díszítette.

A tárolóedények mellett a készletben két táltípus: a római importként az Alföldre került ún. dörzstál, valamint a helyi fazekasok által készített, s

a szarmata lelőhelyeken igen gyakori sűrű kis tál képviseli. Kinézete alapján dörzstálunk külső oldalán kopott, halvány téglaszínű, a belső részén barna foltos, olajzöld ólommas, kavicsal betapasztott falú, a peremén borda fut körbe, mely egy kiöntőt formáz. A tál teste nyomott gömb alakú. Második edényünk a félgömb alakú, duzzadt peremű sűrű tál. A kopott felületük mellett a tálakon (és a fazekakon) látható átfúrásokból, azaz a javítások nyomából következtethetünk arra, hogy viszonylag sokáig használták ezeket, így idővel eltörtek, de végül megjavították „összedrótozták” azokat.

A szarmata leletek körében gyakran megfigyelhető a törött tárgyak újrahasznosításának szokása. Ez kerámia, állatsont és féMLELETEK körében is egyaránt megfigyelhető. A javításra utaló másodlagos furatok nyomai a mázas dörzstálon is megfigyelhetőek. (A sérült edények javítása még a múlt században is létező, például az ún. drótostótok által végzett tevékenység volt. Az újrahasznosítás és a tárgyak minél hosszabb élettartamának megőrzésének a szemlélete uralkodott hosszú évszázadokon keresztül.

A hombárok és tálak között helyezhető el a másodlagosan, törésfelületén részben csiszolással átalakított, nagy méretű, téglaszínű tárolóedény alsó fele. Ezt a leletet a háztartást használó személy(ek) által egy törött tárolóedény újrahasznosításaként értelmezhetjük.

Az utolsó három leletünk az itt és más településeken is a leggyakoribb edénytípusnak számító, a főzéshez használt fazék volt. A késő szarmata időszak jellegzetes edénykészítési szokásának jegyei az itt előkerült példányokon jól megfigyelhetőek. Egy ilyen jellegzetesség, hogy az agyag nyersanyagába durva szemcsés kőzúzalékot kevertek, hogy hőtágulási és hőmegtartási képességét javítsák a parázsban vagy nyílt tűzön használt edényeknek. Az egyik darabot vonalköteggel és alatta bepecsételéssel, míg a második példányt hullámvonallal díszítették.

A régészeti feltárásokon előkerülő edényegyüttesek és a mellettük előkerülő

A hombár, mint edénytípus a régészetben általában a gabona, illetve egyéb áru tárolására használatos nagy méretű, kerámiából készült tárolóedények általános megnevezése.

egyéb leletek elemzésével manapság az ún. háztartásrégészet (*archaeology of households*) foglalkozik. Kis leletegyüttesünk számos izgalmas kérdést vet fel. Kik és mire használták az edényeket? Mindegy háztartás teljes készlete lehetett? Mikor és miért kerültek oda? Egy nagytakarítás nyomait találtuk meg avagy valami szakrális jelenység emléke állhat a leletegyüttes előkerülésének hátterében? Az épületben feltárt többféle funkciójú, típusú és méretű edény minden bizonytalanságot eloszlat. Egy háztartás közel teljes kerámiaedény-kollekcióját tartalmazta. Noha bizonyos edénytípusok, mint például a folyadékok tárolására használt korsók hiányoznak belőle. Véleményünk szerint a nyomok arra utalnak, hogy az épületet benne az edényekkel a tulajdonosok elhagyták, majd a ház később összedőlt. Erre utal, hogy egyetlen edény sem maradt egyben/épségben, viszont szinte hiánytalanul összeilleszthetők voltak, tehát valószínűleg az épület pusztulásakor borultak el és törtek össze, és ezért az összetartozó töredékek sem kerültek egymástól messzire. Az edények három csoportban voltak. A két tárolóedénnyel együtt lehetett – helyzete alapján – a sűrű tál. Ez arra utalhat, hogy valószínűleg az egyik hombár tetejét fedette eredetileg a tál, hasonlóan a Vaday Andrea által feltárt kunszentmártoni lelőhelyhez, ahol az egyik gödörben tállal lefedett hombárok álltak. A főzéshez szükséges alapanyagok előkészítéséhez használt dörzstál a három fazék közelében volt. A római dörzstálaknak a Maros Ma-

A belül kavicsozott dörzstál a római étkezési kultúrára jellemző. Ez a konyhai előkészítésekben használt edény fűszerek törésére, magok őrlésére, szószok keverésére szolgált. Formája és kivitele az idők folyamán változott. A korábbi időszak nyers színű és festett edényeit a késő római korban felváltották a belül mázas dörzstálak. A késő római provinciális kerámiaegyüttesek egyik legjellegzetesebb típusát képviselő ólomázás edények jelentik a szervezett szarmata-római kereskedelmi kapcsolatok egyik legkomolyabb bizonyítékát a 4. században.

A besimítás általánosan használt felületkezelési technika a korongolt edények esetében. A bőrkeményre száradt nyers kerámia felületének simításával az edény nemcsak tetszetősebb lett, hanem nagy felületen végzett simítás esetén, az anyag tömörítésével a minősége is javult. A műveletet küldönféle anyagokkal végezheték el (rongydarab, fa, csont, kavics), melyekkel különböző hatást értek el.

gyarország területére eső völgyében csak töredékeiről és hiányos darabjairól van információ; jelenleg a Dél-Alföldről tehát kevés hasonlóan jó állapotú vagy hiánytalan, összeilleszthető edényről van tudomásunk. Ezek java része egyébként temetkezésekből (például Bordány-Kistemp-lom-tanya 4. sír) származnak. Érdekes továbbá az is, hogy a római konyha jellegzetes, az ételek előkészítéséhez használható őrlő- vagy keverőtálát milyen megfontolásból helyezhették a szarmata temetkezésekbe. Lehetséges, hogy a tárgy pontos funkciója a Barbarikumban kissé talán más lehetett, amit napjainkra viszont már roppant nehéz megfejtetni. Az edénytípus tudatosan más célra történő hasznosítását az a tény is megerősíti, hogy valamennyi temetkezésből ismert példány fegyveres férfisírból származik.

A Római Birodalomból érkező tárgyak (pl. ékszerek) mellett, az edények, mint a makói ásatásunk késő római kori dörzstála egy újabb bizonyíték a „barbár”, azaz római határokon kívüli római termékek igényére, továbbá utalhat a római étkezési kultúra egyes elemeinek a barbarikumi elterjedésére, átvételére és azok folyamatos meglétére. Feltételezhetően az Alföld területén kialakult egy sajátos, római és helyi „barbár” eredetű szarmata elemekkel kevert étkezési kultúra, aminek újabb lenyomatát eredeti helyzetében a makói feltárás révén tudtuk megfigyelni.

Rövid hírek.

70

A németországi Exing falu közelében egy érdekes temetkezésre bukkantak a régészek. A zsugorított helyzetben eltemetett egyén maradványai mellett edények töredékeit, kőbaltát, kőpengéket és vadkanagyart tártak fel. A csontokon festék maradványait is meg lehet figyelni. A régészek szerint az újkőkorban eltemetett személy akár egy főnök is lehetett, bár az elhunyt neme és kora egyelőre még nincs pontosítva. A sír korát 6800 évesnek határozták meg a szakemberek.

Újkőkori főnöki sír Németországból?

Egy középkori ostrom nyomai

Az angliai Kenilworth várat 1266-ban ostromolták meg III. Henrik csapatai. A 172 napon át tartó ostrom ideje alatt katapultokkal igyekeztek a mintegy 4 méteres falakon rést ütni, míg az ostromszerkezeteket a védők szintén katapultok segítségével is igyekeztek szétrombolni. Nemrégiben munkások 8 kőlövedéket találtak a falakon kívül, melyek közül a legnagyobb 105 kg-ot, míg a legkisebb 1 kg-ot nyomott. Mivel a védők előszeretettel lőtték vissza a várba lőtt lövedékeket, annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy mely sereg használta ezeket, sajnos egyelőre nem lehetséges. A király serege végül győzelmet aratott, és 1266. december 13-án elfoglalták Kenilworth várat.

2019-ben mongol pásztrok két bronzból készített üstre és néhány bronzkori tárgyra bukkantak, melyeket kb. 2700 éve készíthettek. A Bázeli Egyetem kutatói vizsgálatokat végeztek az üstökből vett mintákon. A kapott eredmények alapján kérődzők, főképp juhok és kecskék vérenek felfogására, illetve valamilyen kolbászszerű étel készítésére is használhatták ezeket. A vér mellett ugyanis tehén- és jaktej maradványait is ki tudták mutatni. A tejet ezekben az edényekben is erjeszthették.

2700 éves ételmaradványok az üstökben

... a világból

Bácsmegi Gábor

A kambodzsai Ta Prohm temploma mellett fantasztikus leletekre bukkantak a régészek. A feltárások során közel 100 homokkőből faragott szobortöredéket találtak, melyek között több összeálló példány is akad. Igen sekély mélységben, a felszíntől mintegy 10–15 cm-re is kerültek elő leletek. Néhány szobor magassága eléri az 50 cm-t is, azonban felmérésükkel és restaurálásukkal még nem végeztek a szakemberek. Szakértők szerint a szobrok valamikor a 12. század végén, a 13. század elején készülhettek.

Szobrok a templom mellett

71

Gyermekek temetője

A norvég Fredrikstad közelében 2023-ban kőpako-
lások temetkezésekre bukkantak a régészek.

A 41 sírban gyermekek maradványai kerültek elő, főképpen csecsemők és 3–6 éves gyerekek hamvasztott csontmaradványai. Nem egyszerre hunytak el, ugyanis az első temetkezések Kr. e. 800 körül történtek, és Kr. e. 400 körül használhatták ezt a temetőt. A közösség tagjai valamiért külön temették el ezeket a gyerekeket, és visszajárhattak a sírokhoz, ugyanis a temető közelében főzőgödörket és tűzhelyeket is találtak. Az 1-2 méter átmérőjű kőpako-
lások kövei különböző helyekről származnak, tovább mélyítve a sírokat övező rejtélyek sorát.

2024. május 17. és június 20. között folytatódtak a bűvárrégészeti kutatások a görög vizekben a híres „Antikythera-roncsnál”. Az idei szezonban főképpen a hajótest szerkezetét kutatták, de valószínűleg sikerült rábukkanni egy újabb roncsra is. A kutatás során mintegy 300 tárgyat hoztak felszínre, melyek közt volt 21 márványtöredék, 200 edénytöredék és a hajó deszkázatának darbjai is. A merülések a következő évben is folytatódnak majd a több mint 2000 éve elsüllyedt hajó környékén.

Egy 2000 éves rejtély nyomában

S z a ú d -
Arábiában mintegy 345, kövekből készített kört találtak a régészek, melyek közül 8 feltárását el is végezték. A körök 4–8 méter átmérőjűek lehetnek, és középen legalább egy nagyobb kő állt. Bejáratot is sikerült megfigyelni ezeknél, míg a tetőt vagy kövekből, vagy szerves anyagból készíthették. A régészek rengeteg bazaltból készített kőszkőzt, valamint állatsontokat is találtak a lelőhelyen, főképpen kecske- és juhcsontokat. Külön érdekesség, hogy rengeteg olyan kagylóhéj is előkerült, melyek a Vörös-tengerből származnak, azonban a mai tengerpart kb. 120 km-re található a lelőhelytől. A leletek korát 7000 évesre becsülik a régészek, és azt valószínűsítik, hogy az ezeket az építményeket emelő emberek valamilyen szállal kötődhetnek az 500 évvel korábban hasonló struktúrákat építő jordániai közösségekhez.

Szaúdi kőkörök

Avarok helyett kelták

A g ö -
r ö g o r s z á g i
Vergina városka területén fekküdt az ókorban a korábbi makedón főváros Aegae. Itt ölték meg és temették el II. Filipposz makedón uralkodót, akit fia, Nagy Sándor követett a trónon. Nemrégiben szennyvízberuházáshoz kapcsolódóan egy újabb makedón sírkamrát tártak fel a régészek. A festett falú, 3,7x2,7 méteres kamrában két, valószínűleg előkelő származású személy temetkezését találták meg. Feltehetőleg egy házaspár tagjait temették ide, a férfi maradványai mellett fegyvereket, egy pajzs vasból készített alkatrészeit, míg a nő mellett ékszereket, köztük gyöngyöket és egy arany mirtuszkoszorút találtak. A leletek korát a Kr. e. 3. századra keltezik.

Az osztrák Wels közelében még 2004-ben egy különleges temetkezést tártak fel a régészek. A sírban két ember maradványait találták meg, melyek közül az egyik átölelte a másikat. Az igazi meglepetés a csontok felszedése után jelentkezett, ugyanis az emberi maradványok alatt egy ló csontváza feküdt. A feltáró régészek azt gondolták, hogy egy férfit és egy nőt temettek el a lóval együtt valamikor a 6–7. század környékén. Azóta elvégzett természettudományos vizsgálatok eredményei azonban jelentősen módosították a leletről alkotott elgondolásokat. Kiderült ugyanis, hogy két nőt temettek el, akik között szoros genetikai kapocs állt fenn. Mivel az idősebbik 40–60 éves lehetett, míg a fiatalabbik 20–25, így a kutatók úgy vélik, hogy egy anyát temettek el a lányával. Ráadásul a radiokarbon kormeghatározás szerint jóval korábban, valamikor Kr. u. 200 körül hunyhattak el. A lótemetkezés, illetve a sírban talált aranyelet alapján úgy gondolják, hogy a helyi – valószínűleg kelta – elit tagjainak temetkezését találták meg.

Egy új makedón sírkamra

A törökországi Çatalhöyük kutatása az 1960-as évek óta áll az ősrégészet fókuszában. Az UNESCO világörökségi helyszínként számon tartott lelőhelyen azóta is folynak ásátások. 2021-ben az egyik frissen feltárt kemencében egy érdekes leltre bukkantak a régészek. Kiderült, hogy a legkorábbi kenyérféle-ség került elő, melyet nem sütöttek ki, és amelyben búzát, árpat, valamint borsót is találtak. A radiokarbon kormeghatározás szerint Kr. e. 6600 körül készíthették el ezt a cipócskát.

8600 éves kenyér

5000 éves sírok Olaszországban

Az olaszországi Mantova közelében, egy építkezést megelőzően végeztek feltárást a régészek. A lelőhely érdekessége egy kb. 5000 éves temető, melynek 22 sírját tárták fel 2023-ban. Az emberi maradványok mellett rengeteg mellékletet találtak, köztük kovából pattintott nyílhegyeket és töröket, valamint gyöngyöket is. Annak ellenére, hogy néhány sírt már 10 cm-es mélységben is meg lehetett figyelni, 6-7 temetkezés nagyon jó állapotban maradt meg. Ez köszönhető annak is, hogy a sírgödöröket homokba mélyítették. A csontokon hamarosan DNS-vizsgálatokat szeretnének végezni, hogy pontosabb képet kapjanak a kutatók arról, hogy milyen közösség temette el halottait ebbe a temetőbe.

1738-ban egy Robert Jenkins nevű tengerész egy levágott fület mutatott be az angol parlamentnek. Elmondása szerint a spanyolok 7 évvel azelőtt vágták le a fület csempészetért. Anglia hadat is üzent Spanyolországna, és az 1739-ben kitört harcok csak 1748-ban értek véget. E háború során a HMS Tyger nevű angol hadihajó 1742-ben Florida partjainál járőrözés közben zátonyra futott. A mintegy 300 fős legénység 66 napot töltött Garden Key-n, majd a hajót felgyújtották és tutajokon a mintegy 1125 km-re lévő Port Royalba hajóztak. A HMS Tyger roncsait 1993-ban találták meg először, azonban a maradványok azonosítása csak 2021-ben kecsegtetett reménnyel, amikor is öt ágyút emeltek ki, amelyekről a szakértők később megállapították, hogy valóban a HMS Tyger fegyverzetéhez tartoztak.

Zátonyra futott hajó

REJTVÉNY

Válaszolj az alábbi kérdésekre!

A kérdésekhez tartozó helyes válaszok előtti betűk táblázatban való jelölésével (X-et tenni a megfelelő négyzetbe) egy kunokhoz, jászokhoz kötődő viseleti elem sematikus képe jelenik meg. Előfordulhat több helyes válasz is, ez esetben mindet jelölni kell a táblázatban. Mi látható a képen?

74

	1.	2.	3.	4.	5.	6.
a						
b						
c						
d						
e						
f						
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.

A rejtvény megfejtését beküldők között három nyereményt sorsolunk ki. A megfejtést 2024. november 15-ig a hatartalanreg@gmail.com e-mail-címre vagy postai úton a Móra Ferenc Múzeum címére (6720 Szeged, Roosevelttér 1-3.) kérjük elküldeni.

Előző játékunk nyertesei:

Czene Gábor, Kissevich Tamás, Szeles Tamás

Gratulálunk!

- Feltehetően melyik két keleti népcsoport települt be a Kárpát-medencébe a 13. században?
  - avarok
  - kunok
  - jászok
- A magyar rendi társadalom kialakulása után, milyen közigazgatási egységek gyakoroltak közigazgatási és bíraskodási jogot a kun társadalomban?
  - székek
  - főispánságok
  - várkapitányságok
- Mely nyelvcsaládhoz tartozott a jászok eredeti nyelve?
  - indoiráni
  - altáji
  - paleo-szibériai
- Kinek az alakjával kapcsolják össze a Jászkürtöt?
  - Lél
  - Zalán
  - Koppány
- Milyen nyelvű nép volt a besenyő?
  - török
  - mongol
  - perzsa
- A 13–14. században mely népek kedvelt viseleti eleme volt a karikára felhúzott egy-három gömböcskével díszített fülbevaló?
  - germánok
  - szlávok
  - kunok
- A különböző forrásokban milyen neveken fordulnak elő az ogúzok?
  - besenyő
  - tork
  - úz
- Az eurázsiai steppe nomád népei közül kik állítottak először szobrokat őseik tiszteletére?
  - avarok
  - szarmaták
  - szkíták
- A Bánkútról előkerült bronztükrő domborművén milyen állatok láthatók?
  - kígyók
  - sólymok
  - halak
- A kun hősi énekben milyen növényt szagoltat Or Otrokkal?
  - mentát
  - kamillát
  - ürömfüvet
- Milyen anyagból készült a jelenlegi ismereteink szerint legkorábbra datálható kard?
  - vasból
  - ezüstből
  - arzenbronzból
- A kunok és jászok viseletében megfigyelhető csattípusokon milyen jelek szerepelnek?
  - tulipán
  - Máriára utaló M betű
  - liliom

Zay Orsolya

Boza, a nomádok „söve”

75

Az alkoholos italok a történelemben

Az első régészeti adataink alkoholos italok előállításáról a mai Izrael területéről származnak kb. 13 ezer évvel ezelőtről, ahol alapvetően búza és árpa alapú italokat készítettek. Úgy tűnik tehát, hogy az alkoholos italok megjelenése a mezőgazdaság kialakulásával egyidős. A Kínában található Jiahu nevű Kr. e. 7000 környékére datált lelőhelyen olyan fermentált italok maradványaira bukkantak a régészek, melyek szőlőt, galagonyabogyót, mézet és rizst tartalmaztak. Mezopotámiában pedig köles alapú fermentált italok leírásával és maradványaival is találkoztak már a régészek.

A kutatók a mai napig úgy gondolják, hogy az első ilyen italokat kifejezetten rituális események alkalmával

fogyasztották. Emellett az első ismert sumér és egyiptomi leírások az alkoholos italokat orvosi javallatra is ajánlották úgy Kr. e. 2100 körül. A görög kultúrában már igen korán megjelent a szőlőből készített bor is, melyet főként hígított formában (azaz vizezve) fogyasztottak a vallási rituálék mellett a mindennapokban is. A rómaiak pedig a Krisztus születése előtti 1. század végén megismerkedtek az almából készített ciderrel, ami a mai napig nagy népszerűségnek örvend az európai kultúrkörben.

Az amerikai kontinensen is többféle kukoricából és jukkából fermentált italt is ismertek, melyet gyakran közösen rágtak meg a fermentálás előtt, a keményítő cukorrá alakítva a rostok összetörésével és emberi nyál

felhasználásával. Ez az eljárás egyébként a japán rizs alapú szaké készítésénél is ismert volt a történeti időkben.

Feltételezhetjük, hogy ha ennyire elterjedt volt az egész világon az alkoholkészítés, bizonyára a Kárpát-medencében is találunk nyomokat rá, s talán a korai magyarokhoz is kapcsolhatunk különféle alkoholos italokat. S valóban honfoglaló eleink gyaníthatóan többféle erjesztett italt is ismertek már a Kárpát-medencébe érkezésük előtt. A közismert kumis, azaz a ló tejéből fermentálással elkészített ital mellett a nomádok többnyire fogyasztottak gabona alapú alkoholokat is. A magyarság a Kárpát-medencébe történő letelepedését követően a szőlő- és borkultúrával is szorosabb kapcsolatba került. Érdekes, hogy ma úgy tartjuk, a magyarság nem a „sör nemzete”, pedig a középkori és török kori forrásaink a bor mellett sörkészítésről is gyakran megemlékeznek, főként, mint nagy bevételi forrásról egy-egy sörfőzdét birtokló nemes számára.

A nomádok söre, a boza

A boza hazai első említése az 1422-es jász szójegyzékben fordul elő, így az gyaníthatóan közvetlenül is kapcsolható az Árpád-korban keletről betelepülő jász és kun törzsekhez. A boza egyébként mindmáig a törökök egyik kedvelt itala, így lehetséges az is, hogy az Oszmán Birodalom térhódításával az Alföldre költöző balkáni és török népek a kunok lakta vidéken egy már meglévő hagyománnyal találkoztak, és az a lakosságcserék és az elnéptelenedő falvak ellenére is megmaradt a régi és új lakosok között is. Így a bozáról még a 19. században is találunk leírásokat a Kunság területén. A kifejezést régi szavaink adatbázisában is megtaláljuk „bozás”, tehát becsípett, italos jelentésben.

De mi is az a boza?

A név egy köles alapú, erjesztéssel, malátázás nélkül készülő alkoholos italt takar. A mai Törökország területén bulgur és rizs felhasználásával is készítik. Enyhén alkoholos, kicsit szénsavas, hűtve a nyári melegben igen hűsítő hatású innivaló. Az Oszmán Birodalomban kifejezetten ismertek voltak ún. „bozázó” helyek, melyekről Evlia Cselebi is ír Konstantinápoly ismertetésénél. Mivel a boza alkoholtartalma elérhette akár a 9%-ot is, így II. Szelim

idején be is zárattak több ilyen helyet, hiszen csak a kevésbé alkoholos italokat engedélyezte a szultán.

Elkészítéséről sok leírás és népenként eltérő gyakorlat létezik. Lehet ez sűrűbb, szinte pépes állagú: ekkor a fermentálás hosszabb ideig tart, viszont magasabb lesz az alkoholtartalom is. Az alkoholtartalom miatt a mai napig vita tárgyát tudja képezni a boza fogyasztása a muszlim területeken. A bozagyártó cégek többnyire azzal veszik el a kérdés életét, hogy a joghurtnak és a kefirnek is van a fermentálás miatt ennyi alkoholtartalma, persze csak akkor, ha a boza kevés ideig fermentálódik, és nem túl sűrűn fogyasztják.

A sok keresgélés után én most kétféle bozát készítettem. Az egyik a köleses, ősi változat, a másikhoz pedig inkább bulgurt használtam fel. Ez utóbbi lényegében szárított búzatöret, melyet szintén több ezer éve használ az emberiség, illetve a mediterrán világban a mai napig az egyik alapélelmiszernek számít.

Hozzávalók

- 200 g bulgur
- 500 g meleg víz
- 150 g nádcukor
- 10 g sörélesztőpehely
200 g vízben feloldva
- 3 g instant élesztő
- ...
- 200 g köles
- 400 g meleg víz
- 150 g nádcukor
- 5 g sörélesztőpehely
100 g vízben feloldva
- 3 g instant élesztő

A recept

Mindkét alapanyagot átmostam és egy edényben a meleg vízzel felöntöttem nagyjából délelőtt 11-kor. Ezután hagytam mindkettőt 7-8 órát állni. A köles nem szívta meg magát igazán, de a bulgur folyamatosan vette föl a vizet, így ahhoz még további 400 g meleg vizet adtam. Az áztatási szakasz után mindkettőt elkezdtem pépesre főzni, majd a meleg masszát turmixszal pépesítettem. Itt többféle módszer lehetséges: van, aki átszűri textilen, van, aki átpasszírozza szitán, és olyan is akad, ki sűrűn szereti, így pépes-krémes állagúan hagyja. Ha esetleg túl sűrűnek érezzük, lehet még hozzá vizet adagolni.

Én most pépesen hagytam a két italkezdeményt, gondoltam, megnézzük, hogyan reagál a fermentálásra a sűrű ital. Hozzákevertem a cukrot, majd amikor kicsit hűlt, akkor a sörélesztőpehely is, a megadott vízmennyiséggel. Azt elsőre is láttam, hogy a kölespép lazább, nem sűrűsödött össze annyira, viszont a bulgur apró szemű volt, nem a Magyarországon már megszokott nagyobb szemű, köretnek való. Egyébként erre is érdemes figyelni, mivel a mediterrán világban különféle bulgurszemnagyságokkal találkozhatunk, nem mind fog egyformán reagálni a víz mennyiségére. Az enyém kifejezetten sűrű állagú lett.

Ezután hagytam egy éjszakát állni mindkettőt. Reggel nem láttam, hogy elindult volna bármilyen folyamat, így még további 3 g instant élesztőt kevertem a pépekhez. 14 óra körül (ez már ugye a második nap) az élesztő hatására látható lett az italokban a buborékképződés. Este 18 óra körül 1-1 dl italt kivettem egy-egy pohárba, és azt magában, majd szódavízzel, lehűtve és lazítva fogyasztottam. Az eredmény: az italok édesek, fahéjjal nagyon kellemes hűsítők. A nyár közepén álltam neki a kísérletnek, így azt is belekalkuláltam, hogy a nagy meleg miatt a folyamatok gyorsulhatnak, vagy akár félre is sikerülhetnek. Egyelőre úgy tűnik, hogy az ital fogyasztható és kellemes állagú lett.

Itt azonban nem ért véget még a kísérlet, mivel van, ahol hosszabb fermentálási időt írtak, főként, ha a massa sűrű. Következő reggel (ez már a harmadik nap) a kölesesnél savanykás illatot érezni a fedő levételekor, és folyamatosan bugyogott az ital. Úgy gondolom, itt értük el végül a kívánt állagot és hatást. Hűtőbe téve 2-3 napig eltartható! Mindenkinek jó kísérletezést, és kellemes „bozázást” kívánok!

Előfizetve a magazin 1490 Ft helyett csak **1250 Ft-ba** kerül, ami évente mindössze 5000 Ft!
Az éves előfizetés négy lapszámra vonatkozik, a befizetés banki átutalással lehetséges.
A 2024. november 10-ig beérkező megrendelések esetén az előfizetés a 2024. decemberi lapszámmal fog indulni.

Megrendeléskor, kérjük, tüntesse fel a nevét és a címét a közlemény rovatban vagy küldje el a lenti e-mail-címre!

(Cím hiányában nem áll módunkban elküldeni az újságot.)

Számlatulajdonos neve: Móra Ferenc Múzeum. Számlaszám: 12067008-01374152- 00100004
A közlemény rovatban, kérjük, tüntesse fel: Határtalan Régészetet, valamint nevét és címét.

Címünk: 6720 Szeged, Roosevelttér 1–3.

E-mail: hatartalanreg@gmail.com

Telefonszám: +36-62-549-040

78

Most már akár elektronikus formában is olvashatja a Határtalan Régészetet!

Keresse a lap régi/új számait a laptapir.hu felületein!

Elsüllyedt városok

A modern régészet születése a 18. században összekapcsolódott egy teljes föld alá süllyedt (valójában vulkáni hamu és tufa által beborított) település, jelesül Pompeji felfedezésével és feltárásával. De az emberek képzeletét Pompejitől függetlenül is évezredek óta foglalkoztatják azok a városok, amiket a különböző legendák, történetek szerint a föld nyelt el, hol pillanatok, hol hosszabb időszak alatt. Alig van olyan kultúra, amelyben ne jelenne meg – időnként akár jól megérdemelt isteni büntetés formájában – egy-egy település elsüllyedése, eltűnése, gondoljunk csak az Ószövetségre vagy az

Atlantisszal kapcsolatos mítoszokra. Decemberi számunk ezen elsüllyedt városok nyomába ered, lemerülünk a tengerfenékre, igyekszünk benézni a Takla-makán sivatag homokba temetett városaiba, vagy bevesszük magunkat a közép-amerikai dzsungel mélyén elsüllyedt egykori magaskultúrák városaiba. Érdeemes lesz velünk tartani!

RENDELJE MEG EDDIG MEGJELENT LAPSZÁMAINKAT!

Érdeklődjön a hatartalanreg@gmail.com e-mail-címen.

Munkácsy

A FESTŐZSENI

kiállítás a Móra Ferenc Múzeumban

megtekinthető 2024 végéig

Szeged, Roosevelttér 1–3.

moramuseum.hu

móra ferenc múzeum

[moramuseum](https://www.instagram.com/moramuseum)

MORAMUZEUM.HU

MORAMUZEUM

A magazin támogatói

Magyar Kultúráért Alapítvány

Petőfi
Kulturális
Ügynökség

nka
Nemzeti Kulturális Alap

